

ERKEN TABGAÇ (T'O-PA) TARİHİNİN ANA HATLARI (WEI SHU'NUN İLK BÖLÜMÜNE GÖRE)

*Kürşat YILDIRIM**

ÖZET

Çin kaynaklarında T'o-pa adı altında kaydedilen Tabgaç Türklerinin tarihleri az bilinmektedir. Tabgaçlar M.S. 386 yılında Kuzey Çin'e hâkim oldular, yaklaşık iki yüzyıl Çin'i idâre ettiler ve nihayetinde Çinleşip tarih sahnesinden çekildiler. Bazı âlimler Tabgaçların bu devrini incelemişlerdir. Bununla beraber Tabgaçların tarih sahnesine çıkışları ve 386 yılına kadar olan tarihleri pek çalışılmamıştır. Tabgaçlar 160-170 yıllarında Çin kaynaklarında yer almaya başlamışlardır. Tabgaçlar Li-wei (220-277) devrinde devlet yapılarını güçlendirmiş ve tüm komşularını tâbiliğe almışlardır. 314 yılında I-lu'nun hükümdarlığı altında bir Tai Devleti kurulmuş ve bu devlet 376 yılına kadar devam etmiştir. Bilhassa Shih-i-chien devrinde (338-376) devlet çok büyümüş ve sınırları doğuda Liao-ning'den batıda Fergana'ya kadar uzanmıştır. Tabgaçların en büyük devlet yapılanması 386 yılında kurup tüm Çin'e hâkim kıldıkları ve sonradan Çinleşen Kuzey Wei Devleti'dir. Makalemiz 386 yılına kadar olan bu devreyi Tabgaç Sülâlesi'nin resmi sülâle yılığı olan Wei Shu'nun ilk bölümüne dayanarak incelemek maksadındadır. Ayrıca Shih Chi, Han Shu, Hou Han Shu, San Kuo Chih, Chin Shu, T'ai P'ing Yü Lan, Ts'e Fu Yüan Kuei, T'ung Chih, Wen Hsien T'ung Kao, Tzu Chih T'ung Chien, T'ung Tien gibi ana kaynaklara ve araştırma eserlerine müracaat edilmiştir. Genel Türk Tarihi sahasındaki bu çalışmamızla Tabgaçlarla ilgili bundan sonraki siyasi tarih, dil bilim ve kültür tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağımızı ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tabgaçlar, T'o-pa, Türk Tarihi, Çin, Wei Shu

OUTLINES OF EARLY TABGACH (T'O-PA) HISTORY (ACCORDING TO FIRST CHAPTER OF WEI SHU)

ABSTRACT

The History of Tabgach Turks who recorded in Chinese sources under the name of T'o-pa is little known. Tabgachs dominated on Northern China in 386 AD, governed China for nearly two centuries and finally disappeared from the stage of history by becoming Chinese people. Some scholars investigated this period of Tabgachs. However, their emergence to stage of history and their history until 386 AD are little studied. Tabgachs begun to take place in the Chinese sources in

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, El-mek: kursatyildirimtr@yahoo.com

years about 160-170. They strengthened their state formation and dominated on all of their neighbors in the period of Li-wei (220-277). They established Tai State under the reign of I-lu in 314 and this state lasted until 376. Especially in the reign of Shih-i-chien (338-376), Tabgach State strengthened and extended its domination from Liaoning in east to Ferghana in west. Largest state formation of Tabgachs is Northern Wei State that dominated all of China and later became Chinese. Our article aims to study this period lasted until 386 based on first chapter of Wei Shu that is official dynastic history of Tabgach Dynasty. Besides this, it is applied to main sources as Shih Chi, Han Shu, Hou Han Shu, San Kuo Chih, Chin Shu, T'ai P'ing Yü Lan, Ts'e Fu Yüan Kuei, T'ung Chih, Wen Hsien T'ung Kao, Tzu Chih T'ung Chien, T'ung Tien and research studies. We hope to contribute to later studies on political history, linguistics, cultural history about Tabgachs with our study in General Turkic History.

Key Words: Tabgachs, T'o-pa, Turkic History, China, Wei Shu

Milâdî 386 yılından itibaren Kuzey Çin'e hâkim olan, 534 yılına kadar sürecek olan Çin usulü Kuzey Wei Devleti'ni kuran ve bir müddet sonra da Çinlileşen Tabgaç (T'o-pa) Türklerinin erken tarihleri günümüze kadar maalesef pek iyi bilinmemektedir¹. Hâlbuki 376 yılına kadarki Tabgaç tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar onların tamamen Türk kültür dairesi içerisinde olduklarını göstermektedirler. Bilindiği üzere Tabgaçlar III. yüzyılın sonlarında tarih sahnesine etkin bir şekilde çıkmışlar ve 314 yılında Tai Devleti'ni kurmuşlardır. 376 yılına kadar yaşayan bu devlet sayesinde Tabgaçlar hem siyasî ve askerî tecrübeler elde etmişler hem bölgelerindeki güç dengesini çok iyi tahlil etmişler hem de kendi içlerindeki kabileler arası mücadeleleri de idâre edebilmeyi öğrenmişlerdir.

Tabgaçların güçlü bir biçimde tarih sahnesine çıktıkları ilk tarih, 160-170 yılında güneye yaptıkları seferin tarihidir. Karizmatik liderlik tipindeki Li-wei (220-277) döneminde Tabgaçlar devlet yapılarını güçlendirmişler ve bütün komşularını tâbîliğe almışlardır. 314 yılında I-lu'nun hükümdarlığı altında bir Tai Devleti kurulmuş ve bu devlet 376 yılına kadar devam etmiştir. Bilhassa Shih-i-chien devrinde (338-376) devlet çok büyümüş ve sınırları doğuda Liao-ning'den

¹ A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 1981, 3. bs., s. 41'de ve İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul 2005, 26. bs., s. 90-91'de erken Tabgaç tarihinin birkaç cümle ile anlatılması misâl gösterilebilir. Erken Tabgaç siyasî tarihi için ilk olarak bakılabilecek eserler W. Eberhard, **Das Toba-Reich Nordchinas**, Leiden 1949; L. İ. Duman, "K İstorii Gosudarstv Toba Vey i Lyao i İh Svyazey s Kitayem", **Uçeniye Zapiski İnstituta Vostokovedeniye**, XI, 1955, s. 3-36; ayn. yazar, "Obşçestvennyy stroy Sianbi i Toba", **Voprosi İstorii i İstoriografii Kitaya**, Ed., L. İ. Duman, Moskva 1968; Pulat Otkan, **T'o-pa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi**, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1980; J. Holmgren, **Annals of Tai Early T'o-pa History According to the First Chapter of the Wei-shu**, Canberra 1982. L. İ. Duman'ın çalışmaları çok genel malumatlarla meseleyi ele almaktadır. W. Eberhard ise esasen 386 yılından sonraki devreyi yani Çin tarzı devlet kuran ve hızla Çinlileşen Tabgaçları tetkik etmektedir. Pulat Otkan'ın eseri erken Tabgaç siyasî tarihi için değil de esasen daha geç dönemdeki Tabgaçların sosyal yapısını ele almaktadır. J. Holmgren ise bir sinolog olarak Wei Shu'nun ilk bölümünü değerlendirmiştir. Holmgren'in kitabı, yazarın Türk tarihini ve Türkçeyi iyi bilmemesi ve tarih metodundan çok sinoloji metodlarını tatbik etmesi sebebiyle tarih çalışmalarında ihtiyatla kullanılması gereken bir eserdir. Bilhassa konuyla doğrudan ilgili olan ve hadiselerin seyrine tesir eden Türk tarihindeki boylar (ve kabileler) arasındaki çekişmeler, Türk âile yapısı, Türk mefkûresi, Türk kültürü, Türklerde vefiahtlık müessesesi, Türk tarihinde millici ve müstemlekeci siyasetler arasındaki daimî çekişmeler, kaganlık müessesesinin muhtevası, Tabgaçların Türklüğü gibi konularda hiçbir söz söylememekte ve daha çok Çinlileşen Tabgaçları Çin toplumu tetkikleri çerçevesinde ele almaktadır (meselâ bkz. J. Holmgren, "The Making of An Elite: Local Politics And Social Relations in Northeastern China during The Fifth Century A.D.", **Papers on Far Eastern History**, 30, September 1984, s. 1-79).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

batıda Fergana'ya kadar uzanmıştır². Tabgaçların en büyük devlet yapılanmaları 386 yılında kurup tüm Çin'e sâhip olan ancak sonradan Çinleşen Kuzey Wei Devleti'dir.

Çalışmamızda en eski devirlerden 376 yılına kadar olan bütün bu süreç genel hatlarıyla T'o-pa (Tabgaç) Devleti'nin resmî sülale yıllığı olan Wei Shu'nun³ ilk bölümüne dayanarak ele alınmaya çalışılacaktır.

T'o-pa ve Tabgaç Adı

Wei Shu'nun "kuzeylilerin geleneğinde "toprak"a "t'o" ve "bey"e "pa" dendiğinden onların adı "T'o-pa" ("Toprak Beyi") olmuştur" şeklindeki kaydı⁴ büyük bir anakronizmdir. Çince T'o-pa adının **taγ-baši* yâni "toprak başı/beyi", **tapīyčī* yâni "köle", **tap+ačī* < **hačī* yâni "torun", **tuy+baš* yâni "kel", **toγ+qubča* yâni "sarılmış, sarmalanmış", **to^βuyačī* yâni "madenci" gibi mânâlara geldiği öne sürülse⁵ de adın Türkçe "ulu, saygı değer" demek olan Tabgaç (Tawgaç) adının çevriyazımı olduğu geniş bir kesim tarafından kabul edilmektedir⁶.

Tabgaçların Kökeni

Kâşgarlı Mahmud tarafından "Türklerden bir bölük" olarak kaydedilen⁷ Tabgaçlar Hsien-Pei'lerin bir koludur⁸. Tabgaçların Tunguz (Wieger), Moğol (Shiratori) veya Tunguz dilli (Pelliot) olduklarına dâir görüşler olsa da 386 yılında kurdukları Çin tarzı Kuzey Wei Devleti'nde Çinleşmeden önce esasen Türk oldukları⁹, en azından hâkim tabakanın Türk olduğu¹⁰ görülmektedir. Tabgaçların Türklüğü artık tartışma konusu yapılmamaktadır¹¹. Clauson'nun bütün Tabgaç, Hsien-pei ve Mu-jung topluluğunun Türk oldukları ve Türkçe konuştukları yönündeki görüşü kayda değerdir¹².

² Wei Shu, Beijing 1997, s. 12.

³ 551-554 yılları arasında yazılıp tamamlanan Wei Shu ("Wei Kitabı"), Tabgaçlar tarafından kurulan ve 386-550 tarihleri arasında Kuzey Çin'de hüküm süren Kuzey Wei ve Doğu Wei adlı devletlerin resmî sülale yıllığıdır. İncelememizde bu yıllığın 386 yılına kadarki Tabgaç tarihini anlatan I. bölümünü esas aldık. Makalemizdeki transkripsiyonlarda ana kaynak metinlerinin dili olan Eski Çince için Wade Giles sistemi ve yeni Çince araştırma eserleri ve bugünkü Çince yer adları için Pin-yin sistemi kullanılmıştır.

⁴ Wei Shu, s. 1. Bifadenin Çin kaynaklarındaki bir anakronizm olması çok büyük bir ihtimaldir. "T'u" kelimesi "toprak"ın ve "pa" kelimesi ise "bey"in karşılığı olarak (bey'in farklı dillerdeki telaffuzları ve Türkçeden gelişi hakkında bkz. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s. 5 vd.) kullanılmıştır. Bu iki kelimenin kuzeyli halkların dilindeki orijinal adların çevriyazımı suretiyle kaydedilmesi söz konusudur. Ancak kelimelere verilen mânâ M.Ö. XXX- XXI. yüzyıl arası yaşadığına inanılan Hükümdar Huang devrine âittir ve oldukça arkaiktir. Hâlbuki T'o-pa adı Çin kaynaklarında ancak IV. yüzyıldan sonra görülmeye başlanmıştır (J. Holmgren, **Annals of Tai Early T'o-pa History According to the First Chapter of the Wei-shu**, Canberra 1982, s. 79, not.4).

⁵ P. A. Boodberg, "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, III, 3/4, Dec., 1938, s. 239-241; ayn. yazr., "The Language of the T'o-Pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, I, 2, Jul., 1936, s. 183-185.

⁶ W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev., N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, 2. bs., s. 79, dpt. 1; ayn. yazar, **Das Toba-Reich Nordchinas**, Leiden 1949, s. 1 vd.; Louis Bazin, "Recherches sur les parlers T'o-pa (5E siècle après J.C.)", **T'oung Pao**, 39, 1950, s. 228-231; Louis Ligeti, "Le Tabghatch, un dialecte de la langue Sien-pi", **Mongolian Studies**, Ed. Louis Ligeti, Budapest 1970, s. 265 vd.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 2006, 5. bs., s. 453.

⁸ **T'ung Tien**, Beijing 2002, s. 5373.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, **age.**, s. 90-91; W. Eberhard, "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?", **AÜ DTCF Dergisi**, I, 2, 1942, s. 19-30.

¹⁰ Eberhard, **Das Toba-Reich Nordchinas**, s. 6-12; İbrahim Kafesoğlu, **age.**, s. 91.

¹¹ Tabgaçlar ve erken tarihleri üzerine yapılan son bir çalışma için bkz. Lim An-king, "On the etymology of T'o-Pa", **Central Asiatic Journal**, XLIV, 1, 2000, s. 30-44. Çinlilerin son yıllarda yaptıkları bazı çalışmalar için bkz. Zhang Xiao-lu, "Tuo-ba Xian-bei Zao-qi-de-quan-li-ji-cheng", **Xi-bei-shi Da-xue-bao**, 2000, no: 4; Yao Da-li, "Tuo-ba Xian-bei bu-de-zao-qi-li-shi du "Wei Shu Shu-ji"", **Fu-dan Xue-bao**, 2005, no: 2; Luo Xin, "Lun Tuo-ba Xian-bei zhi-de-ming", **Li-shi Yan-jiu**, 2006, no: 6.

¹² Gerard Clauson, "Turk, Mongol, Tungus", **Asia Major**, VIII, 1, 1960, s. 117.

Turkish Studies

Hsien-pei Kabileleri ve Tabgaçlar

Hsien-pei'ler, M.Ö. III. yüzyıldan itibaren sürekli olarak güneye ve batıya doğru genişleme çabasında olmuşlardır. Nitekim erken Tabgaç tarihinin en önemli olayları T'ui-yin ve Chi-fen (bkz. aşağı) devrinde güneye göç etme girişimleridir. Özellikle ikinci harekât sırasında yaşanan zorluklar efsanelere konu olmuştur. İlgi çekici olan ise Eski Türklerle ait Bozkurt (Ergenekon) Destanı ile birebir benzerlik arz etmesidir. Tek fark, Bozkurt Destanında bu yol göstericinin bozkurt olmasıdır: “*Hükümdar Hsien güneye göçmeyi emretti. Dağların ve vadilerin keskin derinlikleri ve dokuz güçlük ile sekiz engel ortaya çıktığından durmak istedi. Bu sırada bir kutsal hayvan belirdi. Görünüşü atunki ve sesi sığırunki gibiydi. Kalabalığı peşinden sürükledi ve önderlik edip yol gösterdi*”¹³.

Tabgaçların güneye doğru bu ikinci büyük göçleri M.S. 160-170 yıllarına denk düşmektedir.

Tabgaç tarihi için asıl önemli olan olay çok daha erken devirlerde Hsien-pei'lerin Hsiung-nu'lar (Hunlar) tarafından mağlup edilerek Argun ve Amur ırmaklarının kuzeybatı bölümündeki Nen ırmağının üst akımlarındaki bir dağa sığınmaları ve bu dağın adını almasıdır. Kaynaklardan bu olayın Han Devletinin ortaya çıkışından önce (M.Ö. 206 yılından önce) ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. M. Ö. 221-206 yılları arasında Çin'e hâkim olan Ch'in Devleti ile ilgili olayları anlatan *Ch'in Hui Yao*'da şöyle bir kayıt bulunmaktadır:

“*Tung-hu'lar... Hsiung-nu (Hun)'larla işbirliği yapıp gelişip güçlendiler. Yay geren asker sayısı 200 binden fazlaydı. Adetleri, gelenekleri ve devlet idâresindeki unvanları Hsiung-nu (Hun)'lar ile esasen aynıdır. Ch'in devrinin sonlarına doğru Hsiung-nu (Hun)'lar tarafından mağlup edildiler. Dağılıp Hsien-pei dağına sığındılar*”¹⁴.

Diğer Çin kaynaklarında “*Bu dağın adı Hsien-pei olduğu için bu halkın unvanı Hsien-pei olmuştur*” şeklinde kayıt vardır¹⁵. Benzer durum Gök-Türk tarihi için de söz konusudur: “*A-shih-na... Chin-shan (Altay dağı)'a yerleşti. Bu dağın görünüşü miğfer gibiydi. Onların geleneğinde miğfere “T'u-chüeh” denildiği için unvanları bu oldu*”¹⁶.

Kaynaklarda Hsien-pei'leri yenen kişinin Hun Hükümdarı Mo-tun olduğu belirtilmektedir. O halde bu olay Mo-tun'un iktidara geçtiği M.Ö. 209 yılından sonra ve Ch'in Devletinin son bulduğu M.Ö. 206 yılından önceki üç yıllık dönemde vuku bulmuş olmalıdır.

Hsien-pei'lerin bu dağa yerleşmelerinden sonra yavaş yavaş güneye ve batıya doğru yayılmaya başladıkları görülmektedir. Bu süreçte Hsien Pei'ler üç parçaya ayrılmışlardır:

- i) Doğu Hsien-pei'leri: Mu-jung, Tuan ve Yü-wen kabileleri.
- ii) Kuzey Hsien-pei'leri: Esasını T'o-pa (Tabgaç)'lar oluşturmaktadır.
- iii) Batı Hsien-pei'leri: Sarı ırmağın batısındaki T'u-fa, Lung-yu civarındaki Ch'i-fu ile Köke nur ve Kansu civarındaki Tu-yu-hun kabileleri.

Bunlardan Mu-jung, Ch'i-fu ve T'u-fa sülaleleri Çin tarihinde “16 ülke dönemi” denilen zamanda (304-436), “Önceki Yen”, “Sonraki Yen”, “Batı Yen”, “Güney Yen”, “Batı Ch'in”, “Güney Liang”; Tabgaç sülalesi “Tai Devleti” ve “Kuzey Wei”; Yu-wen kabilesi Kuzey Chou

¹³ Wei Shu, s. 2

¹⁴ Ch'in Hui Yao, Taipei 1945, s. 289

¹⁵ Tung Tien, Beijing 1997, s. 5368; Wei Shu, s. 1. Bu dağın adı Hou Han Shu, Beijing 1997, s. 2979'da Wu Huan olarak geçmektedir.

¹⁶ Tung Tien, s. 5401.

Devleti kurmuştur. Tu-yu-hun kabilesi ise Kansu ve Köke nur dolaylarında VI. yüzyıldan sonra devlet yapılanmasına gitmiştir¹⁷.

III. yüzyılın başlarında Mu-jung'lar doğuya, doğudaki Yü-wen'lar ile Liao-hsi'deki Tuan'lar Liao-tung bölgesine göç etmeye başlamışlardı. Tabgaçlar ise kuzeyden güneye inerek bugünkü İç Moğolistan'da, Çin'in kuzeyindeki Shan-hsi ve He-pei'ye gittiler. Tabgaçlardan T'u-fa sülalesi Batı Bölgesi Başkanlığına geçerek He-hsi'deki Tsou-lang (Kansu Koridoru)'a yerleşmiştir. Bunlara daha sonra Lung-hsi Hsien-pei'lerinin Ch'i-fu sülalesi denilmiş ve bunlar Çin'in kuzeybatı eyaletlerinden Shaan-hsi ve Kansu'ya gitmişlerdir¹⁸.

En Eski Devirlerden M.S. 219'a Kadar Tabgaçlar

Çin kaynaklarındaki Tabgaçların ilk atasına dâir yazılanlar Çin geleneğinden kopmamış ve tarihi Hükümdar Huang ile başlatılmıştır. Çin kaynakları bölgedeki tüm halkların bu hükümdardan neşet ettiğine inanmakta ve bu yönüyle İslâm literatüründe tarihin Hz. Adem veya Hz. Nuh ile başlatılması geleneğiyle muvazilik teşkil etmektedir.

Verilen bilgilere göre insanlığın ilk devirlerinde Hükümdar Huang (Sarı)'ın¹⁹ 25 çocuğu vardı. Bu çocuklardan bazıları Çinlilerin ataları olmuşlar ve bazıları da dışarıya yayılmışlardı. Hükümdar Huang (Sarı) veya Sarı Hükümdar Ch'ang-i adlı en küçük çocuğuna Çin'in kuzeyindeki toprakları vermişti²⁰. Bu topraklarda *Büyük Hsien-pei dağı*²¹ vardı ve bu nedenle onların adı Hsien-pei olmuştu. Çin'in kuzeyindeki topraklara yerleşenler asırlar geçtikçe idâre etmeyi ve devlet kurmayı öğrenmişlerdi. Çin kaynakları Hsien-pei'lerin Yu-tu'nun kuzeyinde yaşadıklarını kaydetmektedirler. Yu-tu bir yer adı olmaktan çok Çinlilerin kuzey tarafında çok uzak gördükleri toprakları ifade etmek için kullanılmıştır. Eski Çinliler güneşin uzanmadığını telâkki ettikleri kuzeydeki topraklara böyle bir adı uygun görmüşlerdi²². Hsien-pei'ler Çinlilerin bilmedikleri bu uçsuz bucaksız düzlüklerinde yayılmışlar, avlanmışlar ve hayvanlarını otlatıp konup göçmüşlerdi. Bu devirdeki Hsien-pei'ler dürüst idiler ve sade âdetleri benimsemişlerdi, bilgelik ve mülayimlik hayatlarına hâkimdi. Yazıları yoktu ve tarihleri ağaca hakketmek suretiyle kaydediyorlardı²³.

Çin'in kuzeyine yayılan Hsien-pei'lerin torunlarından Shih-chün'ün, Çinlilerin masalsı "Beş Aziz Hükümdar"ından üçüncüsü olan K'u'nun oğlu Yao'nun²⁴ hizmetine girdiği kaydedilmektedir. Kahraman bir kişilik olarak sunulan Shih-chün, *Etsin Gol*'ün ("Jo ırmağı") kuzeyinde Çin mitolojisinde kuraklığa sebebiyet veren kötü ruh *nü-pa*'nın peşine düşmüştü. Elde ettiği başarılar sayesinde halkın kalbini kazanmış ve masalsı "Beş Aziz Hükümdar"dan sonuncusu olan Hükümdar Shun'un teveccühüne mazhar olmuştu. Öyle ki Shih-chün Çin mitolojisinde "tarım

¹⁷ **Bei Jiang Tong Shi**, Ed. Zhao Yun-tian, Zhengzhou 2001, s. 83.

¹⁸ Pulat Otkan, "IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu", **Erdem**, V/XV, 15, Eylül 1989, s. 780-781.

¹⁹ Hükümdar Huang Çin'in bilinen en eski hükümdarıdır. M.Ö. XXX. yüzyıl ile XXI. yüzyıl arası yaşadığına inanılan "Beş Aziz Hükümdar" devrinde hüküm süren hükümdarlardan ilkidir. Huang (sarı) adının toprak rengi nedeniyle verilmiş olduğu kaydedilmektedir. Bkz. **Shih Chi**, Beijing 1997, s. 1-2.

²⁰ **Wei Shu**, s. 1.

²¹ Bugünkü İç Moğolistan'ın kuzeydoğusundaki Argun ırmağı ile Amur ırmağının kuzeybatı bölümünde bulunan Nen ırmağının yukarı akımları arasında yer alan bir dağdır. **Zhong-guo-li-shi-di-ming-da-ci-dian**, Guang-dong 1995, s. 1227 (Yer adları için çalışmada şu kaynaklar kullanılmıştır; **Zhong-guo-li-shi-di-tu-ji**, Shang-hai 1985; **Zhong-guo-li-shi-di-ming-da-ci-dian**, II cilt, Beijing 2005; A. Herrman, **Historical and Commercial Atlas of China**, London 1935; A. Onat-S. Orsoy-K. Ercilasun, **Han Handedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004).

²² **Tz'u Yüan**, Beijing 2002, s. 1001. **Wei Shu**, s. 2738: "Wei'in (Tabgaçlar kastedilmektedir) atalarının yerleştiği yer Yu-tu'dur". En eski Çin klasiklerinde bu adın sarı ırmağın kuzeyindeki topraklar için kullanıldığı bilinmektedir (Holmgren, *age.*, s. 79, not. 2).

²³ **Wei Shu**, s. 1.

²⁴ **Shih Chi**, s. 14.

Turkish Studies

tanrısı” olan *t'ien-tsu*²⁵ mertebesine yükselmişti. Bu mertebe esasında Çin tarihinde devlet kuran Türklerle ilgili bir bahis olarak görülebilir. Mesela büyük ölçüde Türk olduğu kabul edilen Çin'in ilk büyük ve gerçek devleti Chou (M.Ö. 1046-256)'yu kuran kişi hakkında Çin klasiklerinde anlatılan öykü esasen aynıdır²⁶. Bu öyküde de devlet kuran “tahıl beyi” olan efsanevî bir kişi vardır, bu kişi yine Çinlilerin hizmetine girer, yükselir ve nihayetinde devletini kurar.

Kaynaklarda Hsün-yü, Hsien-yün, Shang-jun ve Hsiung-nu²⁷ gibi adlarla kaydedilen Hunlar Çin'deki Hsia (2070-1600), Shang (1600-1045) ve Chou (1046-256) devirlerinden Ch'in ve Han devrine (M.Ö. III. yüzyılın başları) kadar asırlar boyunca, Çinliler için uğraşılması gereken bir mesele olarak ortaya çıktı. Hun-Çin mücadelelerinde Çin büyük kayıplar verdi. Ancak Tabgaçların efsanevî atası ve Çinlilerin hizmetinde olan Shih-chün'den sonraki Tabgaçlar güneylerindeki Çinlilerle ilişki kurmadılar. Bu nedenle Çin kaynaklarında III. yüzyıla kadar Tabgaçlar hakkında bir kayıt yer almamıştır.

Shih-chün'den altmış yedi kuşak geçtikten sonra adı Mao olan Hükümdar Ch'eng tarih sahnesine çıktı. Akıllı, aydın, güçlü, ileri görüşlü, savaşçı ve dört bir yanın önünde diz çöktüğü biri olarak tasvir edilen Mao'nun Büyük Hun Devleti'nin kurucusu Mo-tun olduğuna yani Tabgaçların Mo-tun'u aynı zamanda kendi hükümdarları olarak kabul ettiklerine dâir ciddî emareler vardır. Mao otuz altı ülkeyi yönetiyordu ve büyük kabileleri 99 idi. Çin'in kuzey tarafını hükmü altına almıştı ve ona tâbi olmayan kalmamıştı²⁸.

Tabgaç Hükümdarı Mao'nun böylece M.Ö. III. yüzyılın sonlarında yaşadığı kabul edilirse kaynaklarda Mao'dan sonra gelen dört hükümdardan (adı Tai olan Hükümdar Chieh; adı Kuan olan Hükümdar Chuang; adı Lou olan Hükümdar Ming; adı Yüeh olan Hükümdar An) sonra gelen ve adı T'ui-yin olan Hükümdar Hsüan'in M.Ö. I. yüzyılda tahta iclas etmiş olması gerekir²⁹. T'ui-yin devrinde Tabgaçlar güneydeki Dalay Nur havzası (Hu-lun)'na (“büyük bataklık”)³⁰ doğru hareket ettiler ve 1000 li'den³¹ (yaklaşık 500 kilometre) fazla ilerlediler³². Tabgaçlar Dalay Nur havzasının geçit vermez bir bataklık olduğunu görünce güneye doğru ilerlemelerini durdurdular³³.

²⁵ *Tz'u Yüan*, s. 2102.

²⁶ “Shang Devleti zamanında Chiang kabilesinden Yüan Hanım, daha fazla çocuksuz kalmamak için kurban kesti. Daha sonra Gök Tanrı'nın ayak izine bastı ve hamile kaldı. Hou Chi yani “Tahıl Beyi”ni doğurdu. Bebek dar bir geçide bırakıldı, ancak koyun ve sığır onu sevgiyle korudular. Bebek uçsuz bucaksız ormana bırakılmıştı; ancak ormancılar onu korudu. Bebek donmuş buzun üzerine bırakıldı; ancak kuşlar onu kanatlarıyla korudular. Kuşlar ayrıldığında Hou Chi ağlamaya başladı. O anda annesi onun doğa üstü bir varlık olduğunu anladı, onu sırtına aldı ve büyüttü.

Büyüyünce İmparator Yao'nun hizmetine girdi. İmparator onu At Ustası (Seyislik) görevine getirdi. Hou Chi fasulye, hububat ve su kabağı eki ve bereketlice yetiştirdi. Hou Chi, Shang Devleti'nin son şeytanî hükümdarını devirip Chou Devleti'ni kurdu” (Christopher I. Beckwith, **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yay., Ankara 2011, s. 2-3).

²⁷ Bu sayılan adların hepsi Hunlara atfedilebilir. Nitekim Hunlar ile ilgili **T'ung Tien**'de şu kayıt tutulmuştur (s. 5298-5299): “T'ang ve Yü zamanında Shang-jung, Hsia zamanında Hsün-yü oldu. Chou zamanında Hsien-yü oldu”. **Shih Chi**, s. 11'de de benzer tanımlama vardır.

²⁸ **Wei Shu**, s. 1. Kaynakta verilen bilgilerde bilgilerde şu sonuç çıkmaktadır: Tabgaç Shih-chün yaklaşık olarak M.Ö. 2210 yılında yaşıyor gibi görülmektedir (**Selected Works of Peter A. Boodberg**, Ed. A. P. Cohen, Berkeley 1979, s. 233'den akt. Holmgren, **age.**, s. 18, dpt. 34) ve bu hükümdardan 67 kuşak geçtikten sonraki tarih yaklaşık olarak M.Ö. III. yüzyılın başları oluyor ki Hun Hükümdarı Mo-tun'un devrine rastlamaktadır (Holmgren, **age.**, s. 19). Tabgaç Mao işte bu Mo-tun ile özdeşleştirilmiş olmalıdır.

²⁹ T'o-pa Mao'dan veya Mo-tun'dan beş kuşak sonra yani yaklaşık M.Ö. I. yüzyılın ortalarında, T'o-pa'ların başına geçen T'ui-yin devrinde Hunların bölündüğü (bkz. B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, II, Ankara 1981, s. 136 vd.) ve Hsien-pei'lerin güneye doğru indikleri (**Selected Works of Peter A. Boodberg**, s. 233-234'den akt. Holmgren, **age.**, s. 19) görülmektedir.

³⁰ Bugünkü Moğolistan'ın doğu sınırının hemen dışında yer alan Dalay Nur (Hu-lun) havzası kastedilmektedir. **Bei-jiang-tong-shi**, s. 89.

³¹ Farklı kaynaklarda 3 *stadia* yani yaklaşık 555 metre, 576 metre, 415 metre gibi farklı rakamlar görünmektedir. Biz 500 metre olarak hesaplayacağız.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Tabgaç Hükümdarı T'ui-yin'den sonra Tabgaçlar hakkındaki malumatlar tekrar kesilmekte, başa geçen hükümdarların çetelesini (adı Li olan Hükümdar Ching; adı Szu olan Hükümdar Yüan; adı Szu olan Hükümdar He; adı Chi olan Hükümdar Ting; adı Kai olan Hükümdar Hsi; adı K'uai olan Hükümdar Wei) sunmakla iktifa edilmekte ve adı Lin olan Hükümdar Hsien devrine gelinmektedir ki bu tarih yaklaşık olarak M.S. II. yüzyılın ikinci çeyreğine tekabül etmektedir. Çünkü bir sonraki hükümdar Chi-fen devrinde Tabgaçların güneye göçme tarihi M.S. 160-170 yıllarıdır. Tabgaç Hükümdarı Lin devrinde bir aksakalın devlet adamlarına şöyle dediği rivayet edilmektedir: “*Bu topraklar kuraklığın hüküm sürdüğü verimsiz düzlüklerdir. Başkenti ve şehirleri inşa etmek için uygun değildir. Tekrar başka yere göçüp yerleşmek gerekir*”³⁴. Dolayısıyla Tabgaçların bu “aksakal”ın öğütleriyle hareket ederek göç siyasetini benimsedikleri anlaşılmaktadır ki büyük Türk devletlerinin kuruluşu ve yükselişinde benzer “aksakallıların” yol göstericiliği bir vakıdır³⁵.

Chi-fen Devri (M.S. II. Yüzyılın Ortalarından 219'a Kadar)

Adı Chi-fen olan Hükümdar Sheng-wu'nun II. yüzyılın ortalarında tahta geçtiği görülmektedir. Bir önceki Tabgaç Hükümdarı Lin, aksakalın öğütleri doğrultusunda, Chi-fen'a güneye göçmesini emretmişti. Chi-fen halkını Tabgaçları toplayıp güneye doğru ilerlemeye başladı. Kaynaklardaki ifadelerden öyle anlaşılıyor ki bu göç hareketi Tabgaçlar için ölüm-kalım meselesi hâline gelmiştir. 160-170 yıllarında vuku bulan bu göç esnasında çok sert engellerle karşılaşan Tabgaçlar durmak mecburiyetinde kalmışlardı. Artık ilerlemelerine imkân yoktu ve yok olmak üzereydiler. Tam bu esnada görünüşü atınki ve sesi öküzünki gibi olan kutsal bir hayvan belirmiş ve kalabalığı peşinden sürükleyerek yol göstermişti³⁶. Bu yönüyle Türkler'deki Bozkurt Destanı'ndaki yol gösterici bozkurt ile hem destanın mahiyeti hem de bir milletin ölüm-kalım mücadelesi olması hasebiyle birebir muvazilik arz etmektedir.

Bu kutsal hayvan yıllarca Tabgaçlara yol gösterdi ve sonra ortadan kayboldu. Tabgaçlar artık şimdiki Moğolistan ve İç Moğolistan'ın bir kısmı olan Hunların eski topraklarına yerleştiler³⁷.

Tabgaçlar Hunların eski topraklarına³⁸ yerleştikten sonra artık büyük bir devlet olma yolunda ilerlemeye başlamışlardı. Kaynaklarda bu büyüme sürecinde anlatılan öykü kesinlikle Türklerin destanlarına ve bilhassa Oğuz Kagan Destanı'na benzemektedir³⁹. Tabgaç Hükümdarı Chi-fen'in göğün kızıyla evlenmesi hadisesi şöyle anlatılmaktadır:

“*Bir keresinde Hükümdar Chi-fen (Sheng-wu) on binlerce atlıyı toplayıp dağların ve bataklıkların arasında avlanmaya çıkmıştı. Aniden gökten aşağı düşen bir araba gördü. Arabaya yaklaştı ve güzel bir kız gördü. Onun etrafını göz kamaştırıcı şeyler kaplamıştı. Hükümdar şaşırıp ve ona kim olduğunu sordu. O cevapladı: “Ben göğün kızıyım. Benim bedenim size eş olarak gönderildi”. Sonra onlar aynı yatak odasında geceledi. Gün ağardığında kız geri dönmek için izin*

³² K. Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev., İ. Gökbakar, *Belleten*, IX, 36, 1945, s. 498.

³³ L. İ. Duman, “K İstori Gosudarstv Toba Vey i Lyao i İh Svyazey s Kitayem”, *Uçeniye Zapiski İnstitutu Vostokovedeniye*, XI, 1955, s. 4.

³⁴ *Wei Shu*, s. 2.

³⁵ Mesela Avrupa Hunlarında Attila'nın aksakalı Edekon, Gök-Türkler'de Bilge Kagan'ın aksakalı Tonyukuk, Osmanlı Devleti'nde Osman Bey'in aksakalı Şeyh Edebalı ve Fatih Sultan Mehmet'in aksakalı Akşemsettin gibi.

³⁶ *Wei Shu*, s. 2.

³⁷ *Wei Shu*, s. 2.

³⁸ Hunlar bu esnada Pei-ti, Shufang, Wu-yüan, Yün-chung, Ting-hsiang, Yen-men ve Tai-chün civarlarına yayılmaktaydılar (Otkan, *agm.*, s. 777).

³⁹ “Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı. Gökten bir gök ışık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki o ışığın içinde bir kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı... Onunla yattı ve dilediğini aldı. Kız gebe kaldı...” (Oğuz Kağan Destanı, neşr. W. Bang-G. R. Rahmeti, İstanbul 1936, s. 13-14).

Turkish Studies

istedi ve dedi ki: “Önümüzdeki yılın sonunda bu yere tekrar geleceğim”. Sözü bittikten sonra her şey değişti. Gidişi rüzgârın esmesi ve yağmurun yağması gibiydi. O zaman geldi ve hükümdar daha önce avlanmış olduğu yere tekrar gitti. Nihayetinde gene buluştular. Göğün kızı doğurduğu erkek çocuğu hükümdara sunarak dedi ki: “Bu sizin oğlunuzdur. Onu iyi gözetip besleyiniz. Oğulları ve torunları devam ettikçe zamanları geldiğinde beyler ve hükümdarlar olacaklar”. Kız sözünü bitirdi ve gitti. Bu çocuk Li-wei (220-277)'dir⁴⁰.

Benzer öyküler büyük devletler kurma sürecinde tüm Türklerde görülmektedir. Meselâ Herodotus'un İskitlerin yükselişe geçtiği sırada meydana geldiğini aktardığı öykü de bu çerçevededir⁴¹. Aslında tüm bunlar Türklerin ortak menşe efsanelerinden başka bir şey değildir.

Li-wei Devri (219-277)

Tabgaç Hükümdarı Chi-fen'in “göğün kızından doğma” oğlu Li-wei (unvanı Shih-tsu Shen-yüan) 219-220 yılında (220 keng-tzu yılı) Tabgaç Hükümdarı oldu. Li-wei'yin doğuş öyküsünden de anlaşılacağı gibi olağanüstü bir varlık ve ileriye gören biriydi.

Li-wei başa geçtiğinde Tabgaç Devleti çökmek üzereydi. O tahtta çıkmadan önce devletin batısındaki muhtelif kabileler girip ülkeyi işgal etmişlerdi, Tabgaç halkı parçalanıp dağılmış ve Hsien-pei'lerin Mo-lu-hui kabilesi reisi Tou-pin'e sığınmıştı⁴².

Li-wei, Tou-pin ile beraber Tabgaç Devleti'ni dağıtan batıdaki kabilelere saldırsa da başarısız oldu ve ordudaki atlar dağılıp uzaklaştı. Tou-pin ise yaya olarak kaçtı. Li-wei onu aramaları için seçme atlarla adamlarını dört bir yana gönderdi ve bu adamlar Tou-pin'i bularak geri döndüler. Tou-pin yüklü hediyeler vermek için atları gönderip kendisini kurtaranları öğrenmek istese de Li-wei kendisini belli etmedi.

Tekrar halkının başına geçen Tou-pin bir müddet sonra olup bitenleri öğrenince çok mahçup oldu ve devletini bölüp yarısını Li-wei'yin idâresine bırakmak istedi. Li-wei ise bu teklifi kabul etmedi, kendi devletini kurup yükseltmek niyetindeydi. Tou-pin bunun üzerine kızını Li-wei'ye verdi.

Hsien-pei'lerin Mo-lu-hui kabilesi reisi Tou-pin hâlâ Li-wei'ye minnettarlığını gösterme çabası içindeydi. Bu nedenle ısrarla can borcunu nasıl ödeyebileceğini soruyordu. Li-wei ise Tabgaçları toplayarak kuzeydeki Ch'ang-ch'uan'a⁴³ yerleşmek için izin istedi ve Tou-pin de tüm kalbiyle ona izin verdi.

Tabgaçlar teşkilâtlarını sağlamlaştırıp bölgeye hâkim olmaya başladılar ve daha önce kendilerine tâbi olan tüm kabileleri boyunduruk altına aldılar⁴⁴.

⁴⁰ Wei Shu, s. 3.

⁴¹ “Dinyeper (Özi) ırmağı tanrısının kızının toprakları yakınında sığırlarını güden Gök Tanrı'nın oğlu uyurken atlarını otlamaya bıraktı. Irmak tanrısının kızı atları çaldı ve atları ona geri vermeden önce kendisiyle yatmasını sağladı. Kız üç oğlan doğurdu.

Üç oğlan büyüyünce anneleri, babalarının emirlerine uyararak muhteşem yayı oğullarına sundu. Yay kim çekebilirse o hükümdar olacaktı. Her biri denedi, ancak sadece en genç olan yayı gerebildi.

Üç mucizevi altın şey Gökten yere düştü: Bir saban, bir kılıç ve bir bardak. Üç oğlanın her biri bu üç altın şeyi almaya girişti. En büyük oğlan altın şeylere yaklaştığında altınlar ateşle parladı ve o da altınları alamadı. Aynı şey ortanca oğlana da oldu. Sıra en küçüğüne gelince hiç zorlanmadan aldı.

En küçük oğlan Scythês bunun üzerine halkının başına geçti ve halk bundan sonra hükümdarının adıyla kendisini İskit olarak adlandırdı” (Beckwith, age., s. 3-4).

⁴² Wei Shu, s. 3.

⁴³ Bugünkü İç Moğolistan'daki Xing-he ilçesi civarındır.

⁴⁴ Wei Shu, s. 3.

Turkish Studies

248 yılında (Li-wei'in saltanatının 29. yılı) Hsien-pei'lerin Mo-lu-hui kabilesi reisi Tou-pin öldü. Ölüm döşeğindeyken, iki oğlunu Li-wei'yi sadakatle hizmet etmeleri konusunda uyarmıştı ancak oğulları bu söze uymadılar. Sinsice Li-wei'yi yerinden etmek için planlar yaptılar. Li-wei ise bu planların farkına vardı ve onları ortadan kaldırdı. Onların halklarını da devletine kattı. Etraftaki kabileler içtenlikle Li-wei'ye hizmet ediyorlardı, Li-wei ordusunu o kadar büyütmişti ki ordusunda atın üstünde yay geren asker sayısı 200 binden fazlaydı⁴⁵.

Li-wei'in saltanatının 39. yılı olan 258 yılında, Ting-hsiang'daki Sheng-le⁴⁶ bölgesine doğru hareket etti. Bu yerde yazın 4. ayda, göğe kurbanlar sundu. Kabilelerin reisleri ve önde gelenlerinin tamamı kurban törenine katıldı. Bu tören tüm Türk boylarında görülen Hunlardan kalma bir devlet meclisi (toyu) âdetiydi. Bu meclislerde kurbanlar kesilir, türlü meşkler yapılır, hükümdarlıklar tasdik edilir veya yeni hükümdar seçilir, töreye yeni hükümler getirilir ve ülke meseleleri görüşülüp karara bağlanırdı⁴⁷. Tabgaçlar tarafından da benimsendiği görülmektedir. Devleti toparlayıp bölgedeki halklara baş eğdiren Li-wei bu meclise (toya) sadece Po kabilesi⁴⁸ reisinin iştirak etmediğini gördü ki bu Li-wei'in hükümdarlığını tanımadığı mânâsına geliyordu. Bu yüzden Li-wei, Po kabilesine hücum etti ve kabileyi kendisine bağladı. Li-wei'in Tabgaçların hükümdarı olarak gösterdiği bu kararlılık bölgedeki tüm halklara sirayet etti ve herkes Tabgaçlara boyun eğdi⁴⁹.

Li-wei uzun ömürlü ve kurumsallaşmış bir devlet kurmak istiyordu. Mecliste kabile reislerine şöyle dedi:

“Bizim geçmişimizde önceki kuşaklardaki Hsiung-nu (Hun) 'lar ve T'a-tun'un⁵⁰ takipçileri aç gözlü ve ahlâksızdılar. Sınırlardaki halkı soyup talan ederlerdi. Çok sayıda esir almalarına rağmen bu, savaşta kaybettikleri adam sayısını karşılamazdı ve bu yüzden devamlı akın yapmak mecburiyetindeydiler. Halk ise bataklığa gömülen bir çıra gibi yanardı. Bu devlet için uzun vadeli bir siyaset değildir”.

Hükümdar bu nedenle Wei Devleti⁵¹ ile barış yaptı⁵².

Hükümdar Li-wei saltanatının 42. yılında (261) Çinli Wei Devleti'nin yaptığı gibi oğlu Sha-mo-han'ı⁵³ Wei Devleti'ne gönderdi (Çinli Wei Devleti'nde ching yüan yılının ikinci yılı, 261)⁵⁴. Her iki taraf da diğerinin ülkesini ve geleneklerini gözlemliyordu⁵⁵. Tabgaçlar Çinlilerin haraçguzarı konumundaydılar⁵⁶.

⁴⁵ Wei Shu, s. 3.

⁴⁶ Batı Han Devleti zamanında kurulmuştur. Bugünkü İç Moğolistan'daki Horinger şehrinin kuzeybatı topraklarındaki şehirdir.

⁴⁷ Kafesoğlu, *age.*, s. 259 vd.

⁴⁸ Po kabilesi ile muhtemelen Kuça'yı merkez alarak bir siyasî yapılanma içinde olan kabile kastedilmektedir. Kuça'nın milâdın başlarından II. yüzyılın başlarına kadar olan genel durumu için bkz. Kürşat Yıldırım, **Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdi 73-108)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 65-66.

⁴⁹ Wei Shu, s. 3.

⁵⁰ Han sülalesi devrinin sonlarına doğru Çin Hükümdarı Hsien devrinde (190-220), proto-Moğol Wu-huan hükümdarı Ch'iu-li-chü'nün yerine geçen ve izlediği güç ve yayılma siyasetiyle meşhur olan kişidir.

⁵¹ Çin tarihinin “Üç Krallık” deneni 220-280 tarihini kapsayan döneminde 220-265 yılları arası Çin'e hâkim olan üç krallıktan biridir.

⁵² Wei Shu, s. 3.

⁵³ Bu adın Sha-mo adı ve Han unvanıyla meydana geldiği söylenmektedir; Shiratori, *agm.*, s. 497.

⁵⁴ Shiratori, *agm.*, s. 497-498.

⁵⁵ Wei Shu, s. 4; **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, Ed. Zhang Xi-kong ve diğerleri, Beijing 1997, 2. bs., s. 38.

⁵⁶ Duman, “K İstori Gosudarstv Toba Vey”, s. 4.

Turkish Studies

Bu sırada Sha-mo-han (unvanı Wen), Tabgaç tahtının velîahdı olarak Çinli Wei Devlet'nin başkenti Lo-yang'da⁵⁷ kalıyordu. Wei sarayındaki konaklığı en üst düzeydeydi. Tabgaçlar ile Çinli Wei Devleti arasında kız alıp vermeler, ticari ilişkiler ve karşılıklı gelip gitmeler devam etti. Wei Devleti yıldan yıla altınlar, ipek elbiseler, ipek kumaşlar ve ham ipekler gönderdi. Tabgaç Hükümdarı Li-wei büyük devlet olma yolunda komşu ülkelerle ilişki kurup yakınlaştı. Askerî olduğu kadar diplomatik cihetten de ilerleme kaydetti. Bölgede barış ve sükûnet hâkim oldu. Çin içerisinde Wei Devleti yıkıldı ve Çin'de hâkimiyet Chin Devleti'nin eline geçti⁵⁸. Tabgaçlar bu yeni devletle de barışçı ilişkiler kurdular. Aradan yıllar geçmiş ve Li-wei artık yaşlanmıştı. Çinlilerin başkenti Lo-yang'da kalan Tabgaç tahtının velîahdı Sha-mo-han mahiyetindekilerle beraber dönmenin yollarını arıyordu. Çinli Chin Hükümdarı Wu, tedbir kaidelerine uyarak hükümdarı muhafaza edilmiş bir surette gönderdi⁵⁹.

Hükümdar Li-wei'yin saltanat devresinin 48. yılında (267), velîaht Sha-mo-han, Chin Devleti'nden ayrıldı ve Tabgaç Devleti'ne geldi⁶⁰.

Hükümdar Li-wei'yin saltanat devresinin 56. yılında (275) Tabgaç tahtının velîahtı Sha-mo-han tekrar Çinli Chin Devleti'ne gitti⁶¹. Aynı yılın kışı ülkesine döndü. Chin Devleti velîahta desenli ipek kumaşlar, yün-keçe karışımı kumaşlar, ipek bezler, renkli ipekler, ham ipekler, sık örülmüş ipekler ve diğer mallardan gönderdi. Kendisine aşırı bir hürmet gösterildi. Bu mallar toplam 100 baş sığırın koşulduğu arabalarla gönderildi. Velîaht Sha-mo-han ilerleyip Ping-chou'ya⁶² vardı. Chin Devleti'nin Kuzeye Harekât Generali (chen-pei-chiang-chün) olan Wei Kuan'a göre velîaht kahramanlığıyla olağanüstü biriydi ve ileride Chin Devleti için bir felaket yaratabilirdi. Durumu gizlice Chin Devleti Hükümdarı'na bildirdi. Onu göndermeyip alıkoymak için izin istedi. Chin Hükümdarı güven kaybı konusunda bir çıkmaz içindeydi ve bu yüzden böyle bir tutuklamaya izin vermedi. Wei Kuan, Çin sarayındaki orun sâhiplerine rüşvet olarak altın ve ipekler vererek tekrar izin yollarına başvurdu. Böylece bir çekişme ortamına girilmesini sağladı. Devlet içinde karşılıklı ve bir çatışma tehlikesi doğdu. Chin Hükümdarı bu yüzden Wei Kuan'a izin verdi ve böylece Tabgaç velîahtı Sha-mo-han alıkonuldu. Bu süreçte ülkenin iç ve dış işlerini yürüten yüksek memurların tamamı Wei Kuan'ın rüşvetini aldı.

Hükümdar Li-wei'yin saltanat devresinin 58. yılında (277), Çinli Chin Devleti Tabgaç velîahtı Sha-mo-han'ı serbest bıraktı ve Sha-mo-han ülkesine geri döndü. Li-wei oğlunun geldiğini duyunca çok sevindi ve Tabgaçlara tâbi olan kabilelerin reislerini onu karşılamak üzere Yin-kuan'a⁶³ gönderdi⁶⁴.

Tabgaç velîahtı Sha-mo-han 8 chih (yaklaşık 2 metre)⁶⁵ boyunda yakışıklı biriydi. Olağanüstülüğü ve görünüşüyle ululuk mertebesindeydi. Chin Devleti'nde olduğu günlerde olağanüstü yeteneklere sâhip yakışıklı bir saray mensubu olarak çokça samimiyet kazanmış ve seçkinleşmişti. Diğer insanların daima hürmet gösterdiği biri olmuştu⁶⁶. Çin'de kaldığı süre içerisinde Çin örf ve âdetlerini çok iyi öğrenmişti ve hattâ bir nebze Çin hayranlığı içerisindeydi. Kabile reisleri Tabgaç Devleti'nin yükselişe geçtiği bir esnada esasen millî siyaset taraftarıydılar ve

⁵⁷ Bugünkü Batı He-nan eyaletindeki büyük ve tarihî bir şehirdir.

⁵⁸ 265-317 yılları arasında hüküm sürecek Chin Devleti kurulmuştu.

⁵⁹ **Wei Shu**, s. 4.

⁶⁰ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 46.

⁶¹ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 54.

⁶² İç Moğolistan'ın güneybatı kısmındadır.

⁶³ Han Hanedanı devrindeki (M.Ö. 206-M.S. 220) Yen-men ili sınırları içinde kalmaktaydı; **Han Shu**, s. 1621. Bugünkü Shan-xi'deki Dai ilçesindedir.

⁶⁴ **Wei Shu**, s. 4.

⁶⁵ *Chih* için bkz. Kürşat Yıldırım, **Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük**, İstanbul 2010, s. 62.

⁶⁶ **Wei Shu**, s. 5.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Çin geleneklerini reddediyorlardı. Sha-mo-han Çin içerisinde kaldığı uzun bir devirden sonra tekrar ülkesine geldiğinde karşılamaya giden reisler onu bir garip gördüler. Kabile reisleri Sha-mo-han'ın şerefine içki içtikleri sırada Sha-mo-han başını yukarı kaldırdı ve havada bir kuş gördü. Reislere dedi ki: “*Onu size getireceğim*”. Eline bir tatar yayı aldı, kuşu vurdu ve kuş yere düştü. O devirde Tabgaç ülkesinde tatar yayı yoktu. Oradakilerin tamamı daha önce görmedikleri bu silahla büyük bir dehşete kapıldılar. Birbirlerine şöyle dediler:

“Velâhdın âdeti, neşesi ve giydiği elbise güneydeki Çinlilerinkiyle aynıdır. Ayrıca ilginç usulleriyle nesillerdir gelen birikimlerimizi yok sayıyor. Eğer devletin başına geçerse, Çinli olmayan bizim kadim âdetlerimiz değişecektir. Böyle giderse ülkede gelecek nesillerin, bizim için esas olan içtenlik ve sadeliğimizi öğrenmeleri söz konusu olmayacaktır”.

Tamamının düşüncesi aynen böyle idi. Sha-mo-han'ın davranışları diğerlerinden farklılaştıkça onu öldürmeye yönelik genel bir fikir birliği doğdu. Bu düşünceye sâhip olanlar hep beraber atlarına atlayıp döndüler⁶⁷.

Kabile reisleri geri dönünce Tabgaç Hükümdarı Li-wei durumu sezmişti ve onlara şöyle sordu: “*Oğlum artık başka bir ülkenin tecrübesini yaşamış hâldedir. Ahlâkı ne vaziyete girmiştir?*” Kabile reisleri hep bir ağızdan şu cevabı verdiler: “*Velâhtın yeteneği ve becerileri olağanüstüdür. Boş yayı çekip uçan kuşu düşürmüştür. Bu Çinli Çin halkının farklı usulü ve ilginç becerisi gibi görünmektedir. Bu tür şeyler ülkeyi karıştırır ve halkın ekserisine zarar verir. Derhal onun zapt edilmesi isteğindedir*”. Hükümdar Li-wei'yin, oğlu Sha-mo-han Chin Devleti'nde olduğundan bu yana diğer çocuklarına olan alâkası tedricî surette artmıştı. Ayrıca Li-wei'yin sağlıklı olduğu devirlerin üstünden yıllar geçmişti ve zihni tamamen karışmıştı. Reislerin konuşmalarını duyduğunda oğlu hakkında şüpheye düştü. Bu yüzden dedi ki: “*Buna izin veremeyiz, oğlum devlet idâresinden uzak tutulmalıdır*”. Bunun üzerine kabile reisleri atlarını sürüp Tabgaç ülkesinin güney sınırına geldiler ve Sha-mo-han'a hücum edip onu öldürdüler. Bu hadiseler olup bittikten sonra bir nebze kendine gelen Li-wei çok pişman oldu ve oğluna ölümden sonra doğan bir unvan verdi⁶⁸.

Li-wei güçlü bir liderlik göstermesine rağmen Tabgaç toplumunda hâlâ kabile reislerinin sözü geçiyordu. Velâhd Sha-mo-han'ın öldürülmesi bunun bariz bir göstergesidir⁶⁹.

Saltanatının son yılı olan 277 yılında Li-wei iyi hâlde değildi ve sağlık sorunlarıyla boğuşuyordu. Oğlu Sha-mo-han'ın öldürülmesi olayındaki gibi birçok hadisede devlet idâresi büyük kabile reislerinin eline geçmişti. Wu-wan Beyi K'u-hsien, Li-wei'yin yanında yükselen biri olarak gücü ele aldı. Bu kişi daha önce Sha-mo-han'ın Çin'de tutuklanması için yürütülen faaliyetlerde Wei Kuan'dan rüşvet almıştı. Tek başına iktidarı ele almak ve diğer kabileleri kendisine tâbi kılmak istiyordu. Bunun için diğer kabile reislerinin Tabgaç Hükümdarı'na olan bağlılıklarını ortadan kaldırmanın yollarını arıyordu. Bir gün devlet meclisinin ortasında elindeki savaş baltasını bilek taşıyla bilemeye başlayınca reisler onun ne yapmak istediğini sordular. Cevap olarak dedi ki: “*Hükümdar velâhdı öldürmenizden dolayı sizleri suçlamakta ve kin beslemektedir. Bugün reislerin yetişkin oğullarının tamamını alıp öldürmek istemektedir*”. Wu-wan Beyi K'u-hsien'in bu oyununa gelen kabile reislerinin hepsi can korkusuna düşüp Tabgaç sarayını terk ettiler⁷⁰.

⁶⁷ Wei Shu, s. 4.

⁶⁸ Wei Shu, s. 4-5; Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian, II, s. 56.

⁶⁹ Duman, “K İstoriî Gosudarstv Toba Vey, s. 4.

⁷⁰ Wei Shu, s. 5.

Durum bu hâlde iken Tabgaç Hükümdarı Li-wei öldü. Ülkeyi toplam 58 yıl yönetmiş ve 104 yaşına gelmişti. T'ai-tsu (Kuzey Wei Hükümdarı) tahta çıktıktan sonra (398) Li-wei'yi Shih-tsu ("ilk ata") adıyla onurlandıracaktı⁷¹.

Hsi-lu Devri (277-286)

Li-wei'in oğlu Hsi-lu (unvanı Chang) babasının ölümünden sonra Tabgaç tahtına çıktı (277 yılı). Li-wei'in son yıllarında başına buyruk hareket eden ve Wu-wan Beyi K'u-hsien'in oyununa gelerek sarayı terk eden kabileler isyan çıkardılar. Hsi-lu'nun 286 yılındaki ölümüne kadar Tabgaç ülkesi karmaşa içine girip alt-üst olmuştu⁷².

Ch'ao Devri (286-293)

Hsi-lu'nun küçük kardeşi olan Ch'ao (unvanı P'ing) ağabeyinin ölümü üzerine 286 yılında tahta çıktı. Ch'ao kahramanca bir güce ve ileri görüşlü bir bilgelige sâhipti. Onun devrinde Tabgaçlar bölgede saygınlıklarını ve kabileler üzerindeki hâkimiyetlerini tekrar tesis edebildiler.

İçeride birliği sağlayan Tabgaç Hükümdarı Ch'ao artık dış siyasette de etkin olmak istiyordu ki beklediği fırsat saltanatının 7. yılında (292) geldi. Bu yıl Hsiung-nu (Hun) Yü-wen kabilesi reisi Mo-huai maiyyetindekiler tarafından öldürüldü ve yerine Mo-huai'in kardeşi P'u-po başa geçti⁷³. Tabgaç hükümdarı durumu iyi yöneterek hemen kızını P'u-po'nun oğlu Ch'iu-pu-ch'in ile evlendirdi ve ittifak kurdu. Ancak dış siyasetini geliştiremeden 293 yılında öldü⁷⁴.

Fu Devri (293-294)

Kabile reisleri tarafından öldürülen Li-wei'in oğlu Sha-mo-han'ın küçük oğlu Szu (unvanı Fu) 293 yılında tahta çıktı⁷⁵. Szu zekâsı ve bilgeliğiyle öne plana çıkıyordu ve bu yönüyle öz ağabeylerinin kıymet verdiği biriydi. Siyaseti âliydi ve merhameti görülmemiş ölçüdeydi. Halk tüm gönlüyle ona hizmet ediyordu. Askerlik işlerinden pek anlamayan Szu ülkeyi ancak bir yıl idâre edebildi ve 294 yılında öldü⁷⁶. Kaynaklarda ölüm sebebi bildirilmese de kabileler ile sürüp giden iktidar mücadelesinde askerlik ve sertlik siyasetini beceremeyen bu bilge hükümdarın öldürülmüş olması çok büyük bir ihtimaldir.

T'o-pa'larda Üç Kanatlı İdâre Devri (295-316) ve Merkezin Kabilelere Üstünlüğü: Merkezde Lu-kuan, Güney Kanadında I-i ve Batı Kanadında I-lu

Li-wei'in oğlu Lu-kuan (unvanı Chao) 294 yılında tahta çıktı. Lu-kuan artık gitgide güçlenen devleti üçe ayırdı⁷⁷: Lu-kuan'ın kendisi doğuda yani merkezde oturacaktı. Böylece Türk devletlerinde görülen devlette doğu kanadının üstün olması geleneğinin⁷⁸ Tabgaçlar tarafından da devam ettirildiği görülmektedir. Lu-kuan'ın doğudaki başkenti, Shang-ku'nun⁷⁹ kuzeyinde ve Ju-yüan'in⁸⁰ batısında ve doğudaki Hsien-pei'lerin Yü-wen kabilesiyle sınırdışı. Tabgaç Hükümdarı Lu-kuan kabile reisleri tarafından öldürülen veliaht Sha-mo-han'ın büyük oğlu I-i (unvanı Huan)'ye devletin ikinci kanadı olan güney kanadını tahsis etti; burası Tai Komutanlığı'ndaki⁸¹ Ts'an-he-pei'in kuzeyine doğru uzanıyordu. Lu-kuan devletin üçüncü kanadı

⁷¹ A.y., s. 5.

⁷² A.y., s. 5.

⁷³ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 70.

⁷⁴ *Wei Shu*, s. 5.

⁷⁵ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 70.

⁷⁶ *Wei Shu*, s. 5.

⁷⁷ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 72.

⁷⁸ Kafesoğlu, *age.*, s. 252.

⁷⁹ Bugünkü He-bei'deki Huai-lai ilçesinin güneybatısında yani Pekin şehrinin 100 kilometre kuzeybatısında.

⁸⁰ Bugünkü He-bei'in kuzeydoğusundaki Luan ırmağının üst kaynağıdır.

⁸¹ He-pei'in kuzeydoğu kısmındaki Wei eyaletinin doğusundaki komutanlıktır.

Turkish Studies

olan batı kanadını ise I-i'nin kardeşi I-lu (unvanı Mu)'nun komutasına verdi ki bu kanat Ting-hsiang'daki⁸² Sheng-le'nin eski topraklarıydı⁸³. Lu-kuan'ın böylece kabile reislerini zapt altına alıp reislerin zamanında öldürdükleri Sha-mo-han'ın iki oğluna devleti iki kanadını teslim ederek icra kademesini ve bürokrasiyi kabile reislerinin baskı ve tesirinden azat etmeye çalıştığı görülmektedir.

Tabgaç Hükümdarı Li-wei'den bu yana Tabgaçlar Çinli Chin Devleti ile iyi geçinmişlerdi ve barış ortamında halk sükûnete ve refaha kavuşmuştu. Mal ve hayvan bollamış ve orduda yay geren asker sayısı 400 bini aşmıştı. Devletin güney ve doğu sınırları güvendedi. Tabgaçlar artık devletlerini batıya doğru genişletmek istiyorlardı. 294-295 yılında Tabgaç Devleti'nin batı kanadı Hükümdarı I-lu, Ping-chou'ya doğru yola çıktı ve muhtelif Hu'ları kuzeye hareket ettirerek Yün-chung⁸⁴, Wu-yüan⁸⁵ ve Shuo-fang'a⁸⁶ taşıdı. I-lu biraz daha batıya hareket ederek Sarı ırmağı aştı ve Hsiung-nu (Hun)'lara ve Wu-huan'lara hücum etti. Hsing-ch'eng'dan⁸⁷ Çin Seddi boyunca kuzeye doğru 80 li gitti. Vardığı yere taş yazıt dikti. Chin Devleti ile aradaki sınırı çizdi⁸⁸.

296 yılında kabile reisleri tarafından öldürülmüş olan vefat Sha-mo-han ve İmparatoriçe Feng-chih tekrar gömüldüler⁸⁹. Sha-mo-han'ın oğulları böylece kabileleri tamamen boyunduruk altına aldıklarını gösteriyorlar ve reislere karşı kazandıkları "rövanşı" taçlandırmak istiyorlardı. Milliyetçi kesim ile Çin taraftarları arasındaki mücadelede şimdi ikinciler iktidardaydı. Cenaze merasimine Çinli Chin Devleti Ch'eng-tu Beyi Szu-ma Ying, ts'ung-shih-chung-lang ünvanlı memuru Chin-li'yi gönderdi. Ping-chou Valisi Szu-ma T'eng, chu-pu ünvanlı Liang-ta'yı gönderdi. Çin merasime tam kadro katılarak gövde gösterisinde bulunuyordu. Dört bir yandan 200 binden fazla kişi cenaze merasimine iştirak etti⁹⁰.

Tabgaç Devleti'nin güney kanadı Hükümdarı I-i de sefere çıkmış, 297 yılında Gobi Çölünün kuzeyine geçmiş ve batıdaki ülkelere yağma maksadıyla keşif seferi düzenlemişti⁹¹. Kabileler üzerinde kurulan baskı neticelerini verdi ve 298 yılında doğudaki Wei-nai-lou kabilesinin reisi Pei-chin gelip Liao-tung'a yerleşti. Yine 299 yılında, Hsien-pei'lerin Yü-wen kabilesinden Mo-kuei'yin oğlu Hsün-ni-yen gelip Tabgaç sarayına vergi sundu. Hükümdar onun dürüstlüğünden ve samimiyetinden hoşlandı ve kızını onunla evlendirdi. 301 yılında Tabgaç Devleti'nin güney kanadı Hükümdarı I-i, batıdaki istilâ faaliyetlerine son vererek geri döndü. Yirmiden fazla ülke beş yıl içinde Tabgaçlara tâbi oldu. Tabgaçlar için şimdi doğuya dönme vakti gelmişti⁹².

303 yılında Çinli Chin Devleti (265-420) Hükümdarı Hui, Ch'eng-tu Beyi Ying'i Yeh'de⁹³ alıkoydu. Bu arada Hsiung-nu (Hun)'ların reisi Liu Yüan⁹⁴, Li-shih'da⁹⁵ isyan etti ve kendisine "Han Hükümdarı" unvanı verdi⁹⁶. Çinli Chin Devleti'nin Ping-chou Valisi Szu-ma T'eng gelip Tabgaç sarayından yardım rica etti. Tabgaçların güney kanadı Hükümdarı I-i, 100 binden

⁸² Bugünkü İç Moğolistan'ın başkenti Kôkeqota'nın güneydoğusunda yer almaktaydı.

⁸³ Wei Shu, s. 5-6.

⁸⁴ Bugünkü İç Moğolistan'daki Tokoto'nun kuzeydoğusundaydı.

⁸⁵ Bugünkü İç Moğolistan'da Sarı ırmağın kuzey tarafındadır.

⁸⁶ Ordos'un kuzeybatı ucundadır.

⁸⁷ Bugünkü Shaan-xi'deki Huang-ling güneybatısındaki eski bir şehirdi.

⁸⁸ Wei Shu, s. 6.

⁸⁹ Bu, Tabgaçlarda bir âdet idi.

⁹⁰ Wei Shu, s. 6.

⁹¹ Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian, II, s. 74.

⁹² Wei Shu, s. 6.

⁹³ Bugünkü He-bei bölgesindeki Lin-cheng'in batısında kalmaktadır.

⁹⁴ Biyografisi için bkz. Chin Shu, Beijing 1997, s. 2644-2652. Türkçe tercümesi için bkz. W. Eberhard, Liu Yuan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri, Ankara 1942. Rusça tercümesi için bkz. V. S. Taskin, Materiali po İstorii Koçevih Narodov v Kitaye III-V vv., I, Moskva 1989, s. 31-44. Ayrıca bkz. David B. Honey, "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yüan and Shih Le", Journal of the American Oriental Society, CX, 4, Oct.-Dec., 1990, s. 616-618.

⁹⁵ Bugünkü Shan-xi bölgesindeki Li-shi ilçesidir.

⁹⁶ Hun Liu Yüan 304 yılında Ch'ien Chao Devleti'ni (304-329) kurmuştur.

Turkish Studies

fazla atlı topladı ve yardıma gitti. Hun Liu Yüan'ın ordusu Sarı ırmakta ve Shang-tang'da⁹⁷ büyük bir bozguna uğratıldı. Bu sırada Chin Hükümdarı Hui, Lo-yang'a dönünce Szu-ma T'eng da ayrıldı. I-i, Szu-ma T'eng ile Fen'in⁹⁸ doğu kıyısında kardeşlik yemini edip geri döndü. Shih-fu-hsiang unvanlı Wei Hsiung ve Tuan Fan, Ts'an-he-pei'in batısında hadiseleri anlatan bir taş yazıt diktiler⁹⁹.

11. yıl (305), Hunların Han Devleti Hükümdarı Liu Yüan, Szu-ma T'eng'a saldırdı. T'eng tekrar Tabgaçlardan yardım rica etti. Hükümdar I-i binlerce hafif atlı ile onu kurtardı ve Liu Yüan'ın generali Ch'i-mu-t'un'un kellesini aldı. Hun Liu Yüan, güney tarafındaki P'u-tzu'ya¹⁰⁰ kaçtı. Chin Devleti, Tabgaçların güney kanadı Hükümdarı I-i'ye "Ulu Ch'an-yü (Tanhu)" unvanı verdi¹⁰¹. Hükümdarın yetkilerini gösteren altın mühür ve mor kurdele gönderildi¹⁰². Tabgaç idâreci kademesi artık tamamen Çin müttefiki olmuştu ve Çinlilerin çıkarları için bölgedeki akrabalarını öldürmekten geri durmuyordu. Tabgaçların içindeki millîci parti tamamen susturulmuştu. Çinliler lehine büyük işler başaran güney kanadı Hükümdarı I-i 305 yılında ölünce 306 yılında Çinlilerin Ting-hsiang ilinin soylusu (*hou'su*) Wei-ts'ao, Ta-han¹⁰³ şehrinde kitabeler diktirip onun başarılarını ve ahlâkını yüceltti. Buna göre I-i olağanüstü bir kahraman ve büyük bir önderdi. At onu taşıyamazdı. Genelde zırhlı arabalara biner ve büyük öküzleri koşardı. Öküzlerin boynuzları kaya görünümündeydi. Hükümdarın vücudunda *ku*¹⁰⁴ olabilirdi. Kustuğu yerde *karaağaç* bitmişti. Ts'an-he-pei'yin toprağında karaağaç bitmezdi. Bu nedenle devrin halkı buna çok şaşırılmış ve hadise nesiller boyu anlatılmıştı. Bu karaağaç öyküsünün Türkler'deki ağaç kültü ile yakından ilgili olduğu açıktır¹⁰⁵. I-i'nin yeri doldurulamamıştı ve oğlu P'u-ken ancak 316'da bir yıl gibi çok kısa bir süre için tahta çıkabildi¹⁰⁶.

Kudretli hükümdar I-i ölünce doğan iktidar boşluğu esnasında 306 yılında Ts'ung halkından Li Hsiung, kendisine Shu Hükümdarı unvanı verdi ve hanedanını "Ta-ch'eng" olarak adlandırdı¹⁰⁷. Yine 307 yılında Tabgaçların merkezde (doğuda) oturan büyük Hükümdarı Lu-kuan öldü. Hsien-pei'lerin T'u-he kabilesinin Büyük Ch'an-yü (Tanhu)'sü Mu-jung Wei, elçi gönderip vergi sundu ve bağılılığını bildirdi. Bu yıl devletin başsız kalmasını fırsat bilen, Chieh

⁹⁷ Bugünkü Shaan-xi'nin güneydoğu kısmındadır.

⁹⁸ Bugünkü Shan-xi bölgesindeki Xin-jiang ilçesinin kuzeydoğusundadır.

⁹⁹ **Wei Shu**, s. 6.

¹⁰⁰ Bugünkü Shan-xi'deki Xi ilçesidir.

¹⁰¹ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 85.

¹⁰² **Wei Shu**, s. 6-7.

¹⁰³ Bugünkü Shan-xi'deki Xin-zhou şehrinin kuzeybatısında yer almış olan Hsiu-jung ilinin sınırları içerisinde yer almaktaydı.

¹⁰⁴ Efsanevi zehirli bir böcektir. Efsaneye göre birisi birçok zehirli böceği bir kaba koymuş ve bu böcekler birbirlerini yemişler; sonunda canlı kalan ve diğerlerinin karışımı olan böcek, *ku* olarak adlandırılmış.

¹⁰⁵ Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s. 80-81. Ayrıca bkz. J. P. Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Çev., A. Kazancıgil-L. Arslan, İstanbul 2005, s. 62 vd.

¹⁰⁶ **Wei Shu**, s. 7.

¹⁰⁷ **Chin Shu**, s. 105'e göre Li Hsiung müstakilliğini 305 yılında ilân etmiştir. Li Hsiung'un dedesi Li T'e 303 yılında Ch'eng Han Devletini kurmuştu. Li Hsiung'un daha "millî" bir siyaset izleyerek devletin adındaki "Han" yani "Çinli" ifadesini çıkardığı anlaşılmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

(Hun)'lerden¹⁰⁸ Shih Le¹⁰⁹ ile Chin'in ma-mu-shih unvanlı memuru Chi-sang Chin Devleti'ne karşı isyan çıkardılar¹¹⁰.

I-lu'nun İdâreyi Tek Elde Toplaması

Tabgaç Devleti'nin doğu ve güney kanadı hükümdarları ölünce Batı Kanadı Hükümdarı I-lu tek başına iktidarı ele geçirerek merkeze oturdu ve güney ile batı kanatlarını lağvetti. Bu yüzden Tabgaç Tai Devleti'nin (314-376) kurucusu olarak kabul edilmektedir. İdarenin tek elde toplanmasının ilk yılında (307) Hunların Han Devleti Hükümdarı Liu Yüan kendisine "hükümdar" unvanı verdi ve hanedanını Ta-han olarak adlandırdı¹¹¹. 310 yılında Çinli Chin Devleti'nin Ping-chou Valisi Liu K'un oğlu Tsun'u rehin olarak vermek için Tabgaçlara elçi gönderdi. Hükümdar onun niyetinden hoşlandı, hürmetle cevap verip şölen düzenledi ve hediyeler gönderdi. Bu arada Po kabilesi reisi devlet içindeki Çin taraftarlarına karşı isyan etti ve Sarı ırmağa geldi. T'ieh-fu Liu Hu, Yen-men'da¹¹² ona karşı koymak için halkını harekete geçirdi. Po kabilesi reisi Hsin-hsing¹¹³ ve Yen-men illerinde Chin'in Ping-chou Valisi Liu K'un'a saldırdı. Bu ikisi Hun Liu Yüan hesabına hareket ediyorlardı¹¹⁴. Liu K'un Tabgaçlardan yardım rica etti. Hükümdar kardeşinin oğlu Yü-lü (unvanı P'ing-wen)'nün¹¹⁵ komutanlık ettiği 20 bin atlıyı gönderdi. Ordu Liu K'un için yardıma gelip Po kabilesine hücum etti ve büyük bir bozguna uğradı. Bunlar sonra Liu Hu'ya saldırdılar. Onun kışlasındakilerin tamamını öldürdüler. Liu Hu yıkımdan arta kalanları topladı ve batıya kaçıp Sarı ırmağı geçti. Shuo-fang'da gözden kayboldu. Çinli Chin Hükümdarı Huai, Tabgaç Hükümdarına "Büyük Ch'an-yü" ve "Tai Kung'u (Dükü)" unvanı verdi. Tabgaç Hükümdarına bahşedilen topraklar (Tai) ülkesinden uzak kalıyordu. Öte yandan artık iyice Çin taraftarı olan Tabgaç Hükümdarı halktan kopuk vaziyetteydi. Tabgaç Hükümdarı Liu K'un'dan Chü-chu¹¹⁶ ve Hsing'in kuzeyindeki toprakları istedi. Liu K'un Tabgaç Hükümdarına tâbi olduğundan bu talepten memnun oldu. Ma-i¹¹⁷, Yin-kuan, Lou-fan¹¹⁸, Fan-chih¹¹⁹ ve Kuo¹²⁰ adlı beş ilçenin halkı Hsing'in güneyine göçtü. Daha çok kentler kuruldu. Onun toprakları genişledi. Doğuda Tai ilinden batıda Sarı Irmak ve Shuo-fang arasında yüzlerde li idi. Hükümdar böylece 100 bin âileyi oraya taşıyıp yerleştirdi. Liu K'un tekrar elçi gönderip T'o-pa'lara Lo-yang'ın müdafaası için ricada bulundu. Hükümdar yaya ve atlı 20 bin kişiyi ona yardım için gönderdi. Chin Devleti'nin t'ai-fu unvanlı Tung-hai Beyi Szu-ma Yüeh, Lo-yang'da hüküm süren bereketsiz hasat ve kıtlık sebebiyle çekindi. Ordu bu yüzden geri döndü¹²¹. Bu arada Han Devleti'nin (304-318)

¹⁰⁸ Chieh'ler esasen Sogd-Türkistanlı olarak kabul ediliyor (bkz. Otkan, *agm.*, s. 778) ise de bu devredeki Chieh'lerin Büyük Hun Devleti'ne mensup Hunların batıya gitmiş bakiyeleri olması gerekir. Chieh'ler hakkında türlü yorumlar için bkz. Wang Zhong-luo, *Wei-jin-nan-bei-chao*, Shang-hai 2003, s. 241. Chieh'lerin Türk dilli olduklarına dair bkz. G.J. Ramstedt, "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 38, 1922, s. 1-34; L. Bazin, "Un texte proto-turc du IVe siècle: le distique hong-nou du "Tsin-chou"", *Oriens*, I, 2, 1948, s. 208-219. Chieh'lerin doğrudan Hunların bir boyu olduğuna dair kayıtlar da vardır; *Tzu Chih T'ung Chien*, Beijing 1997, s. 2709.

¹⁰⁹ Biyografisi için bkz. *Chin Shu*, s. 2707-2758. Rusça tercümesi için bkz. Taskin, *age.*, II, Moskva, 1990, s. 28-95. Ayrıca bkz. Honey, *age.*, s. 618-620.

¹¹⁰ *Wei Shu*, s. 7; *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 90.

¹¹¹ Hsiung-nu (Hun) Liu Yüan, Hun Devleti olan Han (304-318) ve bunun devamı Önceki Chao (318-329) Devletlerinin kurucusudur.

¹¹² Bugünkü Shan-xi'deki Dai ilindedir.

¹¹³ Bugünkü Shan-xi'deki Xing ilindeydi.

¹¹⁴ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 92.

¹¹⁵ 316-321 yılları arasında T'o-pa tahtına oturacaktır.

¹¹⁶ Shan-xi'nin kuzey kısmındaki şimdiki Dai ilinin kuzeydoğusuna doğru uzanan dağlardır.

¹¹⁷ Bugünkü Shan-xi'deki Shuo-zhou şehridir.

¹¹⁸ Bugünkü Shan-xi'deki Ning-wu ilçesi civarındadır.

¹¹⁹ Bugünkü Shan-xi'deki Hun-yuan ilçesinin güneybatısındadır.

¹²⁰ Bugünkü Shan-xi'deki Hun-yuan ilçesinin batısında kalmaktaydı.

¹²¹ *Wei Shu*, s. 7-8.

Turkish Studies

kurucusu Hun Hükümdarı Liu Yüan öldü ve oğlu Liu Ts'ung tahtı ele geçirdi (310)¹²². 311 yılında Liu K'un'un Ya-men (hassa) Generali Hsing-yen, Hsin-hsing'i ele geçirip isyan etti. Hsing-yen, Hunların Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung'u da yanına çekmişti. Tabgaç Hükümdarı I-lu ordu gönderip ona hücum ettirince Liu Ts'ung çekilip kaçtı. 312 yılında Çinli Chin Devletinin valisi Liu K'un Tabgaçlara elçi gönderip Hunların Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung'a ve yine Chieh-Hunlardan Shih Le'ya hücum etmek için izin istedi. Tabgaç Hükümdarı I-lu, Liu K'un'un sadikatinden emin olduğundan talebini onayladı. Bu sırada Hunların Liu Yüan'nin yerine geçen Hükümdarı Liu Ts'ung, oğlu Liu Ts'an'ı gönderip Chin-yang'a¹²³ hücum etti. Liu Ts'an, Liu K'un'un kentini ele geçirdi ve onun anne ve babasını öldürdü. Liu K'un durumu Tabgaçlara bildirdi. Tabgaç Hükümdarı I-lu çok sinirlendi. Büyük oğlu Liu-hsiu ve sabık Hükümdar I-i'nin oğlu P'u-ken'i gönderdi. Wei-hsiung, Fan-pan ve Chi-tan gibileri öncü birlik oldular. Hükümdarın kendisi 200 bin kişilik büyük bir ordunun başında arkadan devam etti. Hun Liu Ts'an çok korktu ve askeri ağırlıklarını yaktı. Kuşatmayı yardı ve kaçıp uzaklaştı. Atlı askeri birlikler onu kovaladı. Onun generalleri olan Liu Ju, Liu Feng, Chien Ling, Chang P'ing ve Hsing Yen'in boynu vuruldu. Cesetler yüzlerce kilometre alana yayıldı. Liu K'un Tabgaç sarayına geldi ve eğilip teşekkür etti. Hükümdar kaideler çerçevesinde onu ağırladı. Liu K'un hükümdardan ordunun kente girmesi için tekrar ricada bulundu. Hükümdar dedi ki: “*Ben erken davranıp gitmedim ve sen gidip anne ve babanın ölmüş olduğunu gördün. Utanç içinde kaldık. Sınırlar artık güvendedir. Uzun yoldan geldik, asker ve at tükenmiş hâldedir. İsyân henüz sona ermemiştir. Büyük bir çarpışma için hazır olmalıyız*”. Hükümdar Liu K'un'a her birinden 1000'den fazla baş at, sığır ve koyun ve arabadan 100 adet hediye olarak sundu. Ayrıca güçlü ve çevik askerleri orada alıkoydu ve döndü¹²⁴.

312 yılında Chin'in Yung-chou Valisi Ku P'i ve Ching-chao Valisi Yen Ting, Chin Hükümdarı Huai, Hun Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung tarafından ele geçirildiği için birleşip Hükümdar Huai'nin ağabeyinin oğlu ve Ch'in Szu-ma'sı olan Yeh'i vefat yaptılar ve Chang-an'ı Chin Devleti'nin başkent ilân ettiler¹²⁵. Tabgaç Hükümdarı dost Çin hükümdarının devrilmesi karşısında karşı önlem aldı. Çünkü yeni iktidar çok büyük bir ihtimalle Hunlarla işbirliği yapacaktı. Tabgaç Hükümdarı, Liu K'un'a Chin Devleti'nin başkenti Ch'ang-an'ı bizzat dağıtmasını emretti. Komuta ettiği orduyu böldü. Hükümdar 100 bin atlı Sarı Irmaktaki Chien geçidinin güneyine gönderdi. Chin Devleti'nin ordusu P'u-pan'ın¹²⁶ doğusunu geçti. P'ing-yang'da¹²⁷ karşılaştılar. Orada Hun Hükümdarı Liu Ts'ung'un erzağını ele geçirecekler ve Chin Hükümdarlığı'nı geri getireceklerdi ancak harekât hedefine ulaşmadı¹²⁸.

313 yılında, Sheng-le şehri kurulup Tabgaç Devleti'nin kuzey başkenti yapıldı. Eski P'ing-ch'eng tanzim edilip güney başkenti yapıldı. Hükümdar P'ing-ch'eng'in¹²⁹ batısındaki dağa tırmandı ve topraklarının durumunu gözetledi. Böylece 100 li daha güneye gitti. Lei-shui'nin¹³⁰ kuzeyindeki Huang-kua tepesinde¹³¹ yeni P'ing şehrini kurdu. Çinli Chin halkı buna “küçük P'ing şehri” dediler. Tabgaç Hükümdarı I-lu, büyük oğlu Liu-hsiu'yu gönderip orada kışla kurdurdu. Liu-hsiu oranın güney merkezine başlık edip yönetti. Bu arada 314 yılında, Hükümdar I-lu, Liu K'un

¹²² Biyografisi için bkz. **Chin Shu**, s. 2657-2677. Türkçe tercümesi Eberhard, **Liu Yuan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri**; Rusça tercümesi Taskin, **age.**, I, s. 46-78.

¹²³ Bugünkü Shan-xi'deki T'ai-yüan yakınlarındadır.

¹²⁴ **Wei Shu**, s. 8.

¹²⁵ Çinlilerin başkenti Lo-yang 311'de Hunların eline geçti ve 313'de Hükümdar Huai, Hunların lideri Liu Ts'ung'un tarafından öldürüldü. Bkz. **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 98; Holmgren, **age.**, s. 86, not.56.

¹²⁶ Bugünkü Shan-xi'deki Yong-ji ilçesinin güneybatısındaki Pu-zhou'dur.

¹²⁷ Bugünkü Shan-xi'de Li-fen ilidir.

¹²⁸ **Wei Shu**, s. 8.

¹²⁹ Bugünkü Shan-xi'nin kuzey kısmındaki Ta-t'ung'un doğusundaydı.

¹³⁰ Muhtemelen Sang-kan'a akan Hui veya Huang-shui ırmaklarıdır (Holmgren, **age.**, s. 87, not.61).

¹³¹ Bugünkü Shan-xi'deki Shan-yang ilçesinin kuzeydoğusundaki Huang-hua tepesidir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

ile P'ing-yang'da tekrar bir araya geldi ve anlaştı. Bu esnada Chieh-Hunların başındaki Shih Le, Wang-chün'ü ele geçirmişti. Tabgaç ülkesinde Hsiung-nu (Hun)'ların çeşitli boylarından 10 binden fazla âile vardı. Bunların çoğu Shih Le'nin halkıydı. Bunlar Shih Le'nin Yu-chou'yu¹³² dağıttığını duyunca isyan çıkarıp onunla birleşmeyi planladılar. Onların bu teşebbüsü açığa çıkınca Tabgaç ordusu tarafından katledildiler. Tabgaçların Hun Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung'u yok etme girişimleri ise boşa çıktı¹³³.

Tabgaç Tai Devleti'nin (314-376) Kuruluşu

315 yılında Çinli Chin Hükümdarı Min (Szu-ma Yeh), Tabgaç Hükümdarı I-lu'yu "Tai Hükümdarı" unvanıyla andı. İki kent Tai ve Ch'ang-shan'da¹³⁴ devlet daireleri kuruldu¹³⁵. Bu hadise genel olarak Tabgaç Tai Devleti'nin kuruluşu olarak kabul edilmektedir¹³⁶. Kayıt bir kuruluşun teyidi mahiyetinde olduğundan devletin kuruluş tarihinin 314 yılı olması gerekir.

Tabgaç Tai Devleti Hükümdarı I-lu, oluşturdukları karmaşa sebebiyle Hun Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung'a ve Chieh-Hunların başındaki Shih Le'ya karşı öfkeliydi. Onları ortadan kaldırmak düşüncesindeydi. Bu yüzden her şeyden önce devlet içerisinde dirliği sağlama faaliyetlerine girişti. Önceleri sükûn ve sade bir hayat süren Tai topraklarındaki halk resmî kural ve yasak denen şeyden habersizdi. Devlet kurulduktan sonraki dönemde cezalar öngören katı kurallar ortaya çıkınca halk kitleleri esas itibariyle kurallara itaat etmeyerek suç işlemeye başladılar. Sonraki tüm zamanlarda kurallara aykırı hareket eden herkes öldürüldü. Bazı âileler toplanıp göçmüş olsa da ölümden kaçamadılar. O devirde insanlar Tai Devleti ile ilgili şöyle diyorlardı: "Orası nasıl bir yer?". Şöyle cevaplanıyordu: "Gidenlerin derhal cezalandırıldığı bir yer"¹³⁷. Böylece Tabgaç Tai Devleti Hükümdarı I-lu'nun devlet içindeki dirliği sağlama siyasetini çok sert yürüttüğü anlaşılmaktadır.

316 yılında Tabgaç Hükümdarı I-lu oğlu Liu-hsiu'yu bir buyruk vermek üzere çağırdı ancak Liu-hsiu gelmedi. Hükümdar bunun üzerine sinirlendi ve onunla savaştıysa da kazanamadı ve bu nedenle kaçıp sıradan insanlar arasına saklandı ve ardından öldü¹³⁸. Bu sırada Tabgaç P'u-ken sınırın dışını koruyordu. Bir belanın hâsıl olduğunu işitince Liu-hsiu'ya savaş açtı ve onu ortadan kaldırdı. Wei Hsiung ve Chi T'an'ın başlık ettiği Çinli Chin ve proto-Moğol Wu-wan halkından 300'den fazla âile, Liu-tsun'u takip ederek güneye inip Ping-chou'ya kaçtılar. P'u-ken bir aydan fazla tahtta oturdu ve öldü. P'u-ken'in oğlu yeni doğmuştu. Hükümdar Huan'ın eşi sonra onu tahtta çıkardı. Bu kış, P'u-ken'in oğlu da öldü. Bu yıl, Tibetli (Ti)¹³⁹ Ta Ch'en Devleti Hükümdarı Li Hsiung (303-334) Tabgaç sarayına elçi gönderip vergi sundu.

Yü-lü Devri (316-321)

Sabık Tabgaç Hükümdarı Szu'nun oğlu olan Yü-lü (unvanı P'ing-wen) 316'da tahta çıktı¹⁴⁰. Güçlü, cesur kişilikli olan bu hükümdar şatafatı sevmezdi. Tam bir devlet adamı dirayetiyle gücü kullanıyordu ve yayılma siyasetini had safhaya çıkarmıştı.

¹³² Bugünkü He-pei'yin kuzeyi ve Liao-ning'in bir kuşağıdır.

¹³³ **Wei Shu**, s. 8; **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 99. Hunlar 315'de Liu-k'un'u mağlup ettiler ancak sonradan Ch'ang-an'a yöneldiler (Holmgren, **age.**, s. 87, not.65).

¹³⁴ Bugünkü He-pei'deki Hu-t'o ırmağının güney kıyısındaydı.

¹³⁵ **Wei Shu**, s. 9.

¹³⁶ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 102.

¹³⁷ **Wei Shu**, s. 9.

¹³⁸ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 103.

¹³⁹ Tibetli olan Ti halkı Kansu'nun güneylerinde Si-chuan'ın kuzey sınırına kadar olan dağlık bölgede yerleşmişlerdir (Otkan, **agm.**, s. 778).

¹⁴⁰ Kaynağa göre hükümdar Çinlilerin ting-ch'ou yılının ilk yılı olan 317'de tahta çıktı (**Wei Shu**, s. 9). Ancak bir önceki hükümdar P'u-ken 316'da tahtta çıkmış, bir yıldan çok az iktidarda kalmıştır. Dolayısıyla Yü-lü'nün tahta çıkış tarihini 316 olarak kabul edeceğiz.

Turkish Studies

318 yılında Hunlardan Liu-hu, Shuo-fang'ı ele geçirdi ve Tabgaçların batı kabilelerini zapt etti. Tabgaç Hükümdarı hücum edip onu büyük bir yenilgiye uğrattı ve Liu-hu tek başına atına atlayarak kaçtı¹⁴¹. Onun öz kardeşi Lu-ku kabilelerini topladı ve gelip Tabgaçlara tâbi oldu. Tabgaç Hükümdarı Yü-lü kızını onunla evlendirdi. Yü-lü izlediği sert siyaset sayesinde Tabgaç Tai Devleti'nin topraklarını batıda Wu-sun'ların eski topraklarına (İli vadisine), doğuda ise Wu-chi'nin¹⁴² batısına kadar uzatmıştı. Kaynaklara göre ordusunda at üstünde yay geren asker sayısı bir milyonda¹⁴³.

Bu sırada Hunların Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung ölünce oğlu Liu Ts'an tahtı ele geçirdi. Bu ise kendi generali Chin Chun tarafından öldürüldü. Bunun üzerine devletin kurucusu Liu Yüan'ın öz yeğeni Liu Yao tahtı ele geçirdi¹⁴⁴. Tabgaç Hükümdarı Yü-lü, Chin Hükümdarı Min'in Hunların Hükümdarı Liu Yao tarafından öldürüldüğünü¹⁴⁵ duyunca başbakanının etrafında dolanırken çevresindekilere bakıp şöyle dedi: "Bugün Chung-yüan¹⁴⁶ sâhipsizdir. Gök onu benim hizmetime vermedi mi?". Hunların Ch'ien Chao Devleti¹⁴⁷ Hükümdarı Liu Yao Tabgaçlara elçi gönderip barış teklif ettiyse de Hükümdar kabul etmedi. 319 yılında Chieh-Hun reisi Shih Le kendisini Chao Hükümdarı ilân etti¹⁴⁸ ve Tabgaç sarayına elçi gönderip işbirliği yapmayı teklif etti. 320 yılında, gizli oluşumlara girişen Çinli Chin Devleti'nin Liang-chou Valisi Chang Mao, elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. Chin Devleti'ndeki darbe teşebbüsleri netice verdi ve 320 yılında Chin tahtını ele geçiren Szu-ma Jui¹⁴⁹, hükümdarlık unvanını kabul ettirmek üzere Han-ch'ang'ı elçi olarak gönderdiyse de Tabgaç Hükümdarı onu reddetti. Tabgaç Hükümdarı Yü-lü meclisini toplayıp Çin'in durumunu değerlendirdi¹⁵⁰.

Bu arada Tabgaç Hükümdarı Yü-lü bir darbe teşebbüsüne maruz kaldı. Sabık Hükümdar I-i'nin zevcesi Hükümdar Yü-lü'nün halkın kalbini kazandığını, çok başarılı olduğunu ve artık oğlunun herhangi bir mevki elde edemeyeceğinden endişe ediyordu. I-i'nin zevcesi bu yüzden bazı tertipler yapmaya başladı ve darbeyi başlatarak Yü-lü ve yüksek orun sâhibi olanlardan onlarca kişiyi öldürttü. 321 yılında öldürülen Hükümdar Yü-lü, Tabgaçlar tarafından t'ien-hsing yılının başında (398) T'ai-tsu ("ulu ata") adıyla onurlandırılacaktı¹⁵¹.

He-nu Devri (321-325)

Sabık Tabgaç Hükümdarı I-i'nin ortanca oğlu olan He-nu (unvanı Hui) darbeden sonra 321 yılında Tabgaç tahtını ele geçirdi¹⁵². Hükümdar He-nu siyaset işlerine yakın durmamıştı. Bir önceki hükümdarı deviren Hükümdar He-nu'nun annesi saraydan devleti yönetiyordu. He-nu'nun annesi elçi gönderip önceki Tabgaç hükümdarlarının yok etmeye çalıştıkları Chieh-Hunların Hou Chao Devleti¹⁵³ Hükümdarı Shih-le ile barış yaptı. Dönemin halkı elçiye "kadın devletin elçisi"

¹⁴¹ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 107.

¹⁴² Wu-chi'ler proto-Tunguzlardır ve yaşadıkları yerler Mançurya civarlarıdır. Tafsilat için bkz. **T'ung Tien**, s. 5022.

¹⁴³ **Wei Shu**, s. 9.

¹⁴⁴ Liu Yao'nun biyografisi için bkz. **Chin Shu**, s. 2683-2702. Rusça tercümesi için bkz. Taskin, **age.**, s. 82-113.

¹⁴⁵ Hunlar Hükümdar Min'i 316'da esir etmiş ve 318'de öldürmüşlerdi (Holmgren, **age.**, s. 87, not.68).

¹⁴⁶ Bu ifade iki anlama gelebilir: ilki "iç topraklar" yani Çin topraklarıdır. İkincisi ise Sarı ırmağın orta ve aşağı akımlarının geçtiği He Nan'ın büyük bölümü, Shan Dong'un batı bölümü, He Bei'yin kuzeyi ve Shan Xi bölgeleridir.

¹⁴⁷ 318 yılından sonra Hunların Han Devleti'nin adı Ch'ien (Önceki) Chao olmuştur. Bu Çin içerisinde kurulan bu Türk devleti hakkında bkz. T. Deniz Baykuzu, **IV Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao**, Mimar Sinan Üniversitesi GSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003; ayn. yaz., "Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S.329)", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 12, 2004, s. 5-25.

¹⁴⁸ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 109. Hou Chao Devleti (319-351)'ni kurmuştur.

¹⁴⁹ Doğu Chin Devleti'nin Hükümdarı Yüan'dir; 322'de ölmüştür.

¹⁵⁰ **Wei Shu**, s. 10.

¹⁵¹ **Wei Shu**, s. 10.

¹⁵² **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 112.

¹⁵³ Bu devlet için bkz. Baykuzu, **IV Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao**.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

diyorlardı. He-nu'nun annesinin idâre ettiği Tabgaç Tai Devleti artık daha millî bir siyaset izlemeye başlamış ve Çin'den uzaklaşmıştı. Kaldı ki Çin de iç meseleleriyle boğuşuyordu ve dış siyasetle uğraşacak durumda değildi. 322 yılında Çinli Doğu Chin Devleti Hükümdarı Szu-ma Jui ölmüş ve Oğlu Szu-ma Shao tahtı ele geçirmişti. 324'te ise Çinli Doğu Chin Devleti'nde Hükümdar He-ju devleti idâre etmeye başladı. Bu hükümdar Chin Devleti'ndeki bünyesindeki halkların tamamının samimî bir sadakat duygusu beslememesi nedeniyle Tung-mu-ken dağında¹⁵⁴ şehir inşa etti ve devletin başkentini oraya taşıdı. Yine bir başka Çinli Ch'ien Liang Devleti'nin Hükümdarı Chang Mao 324 yılında öldü. Ağabeyi Chang Shih'in oğlu Chang Chün tahta geçti ve elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. Aynı yıl Çinli Doğu Chin Devleti'nin başındaki He-ju öldü. Bu yıl Szu-ma Shao öldü. Oğlu Szu-ma Yen Doğu Chin Devleti tahtını ele geçirdi¹⁵⁵. Bu karmaşa ortamında istikrarlı bir Çin birliğinin olmayışı da Tabgaçları farklı ittifaklara yönetmişti. 325 yılında He-nu öldü.

He-na Devri (325-329)

Sabık Tabgaç Hükümdarı He-nu'nun kardeşi olan He-na (unvanı Yang) 325 yılında Tabgaç tahtına çıktı. Bu hükümdar ağabeyi gibi devlet idâresini anasına teslim etmeyerek fütuhatchı bir siyasete yönelmişti. Bu gelişmeler üzerine 327 yılında Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Le'nin gönderdiği Shih Hu¹⁵⁶ komutasındaki beş bin atlı gelip Tabgaçların sınır kabilelerine saldırdı. Tabgaç Hükümdarı He-na onlara Chü-chu geçidinde karşı koysa da başarısız oldu ve Ta-ning'e¹⁵⁷ çekildi. Bu sırada Tabgaç tahtının velîahtı I-huai (unvanı Lieh)¹⁵⁸, ana tarafı olan Hsien-pei'lerin He-lan kabilesiyle beraberdi. Tabgaç Hükümdarı He-na elçi gönderip ondan Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Le'ya karşı yardım istedi ancak He-lan kabilesi ordu komutanı Ai-t'ou, I-huai'yı korumaya alıp talebi reddetti. Tabgaç Hükümdarı He-na bu duruma çok sinirlendi. Maksudı I-huai ve He-lan kabilesini cezalandırmaktı. Hsien-pei'lerin Yü-wen kabilesine çağrıda bulunup güçlerini birleştirdi ve He-lan kabilesi reisi Ai-t'ou'ya hücum etti¹⁵⁹. Yü-wen ordusu yenilince Hükümdar, Ta-ning'e¹⁶⁰ geri dönmek ve tahttan çekilmek mecburiyetinde kaldı. Durum böyle iken Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Le daha da ilerleyerek Hunların Ch'ien Chao Devleti Hükümdarı Liu Yao (318-329)'yu ele geçirdi¹⁶¹.

I-huai Devri (329-336, 338)

329 yılında darbeyle devrilen Yü-lü'nün büyük oğlu I-huai (unvanı Lieh), Hsien-pei'lerin Yü-wen kabilesine gidip yerleşti. He-lan ve diğer kabilelerin reisleri birleşip onu Tabgaç tahtına çıkardılar. Bu ise hâliyle babasını devirenlere karşı bir intikam harekâtının başlaması mânâsına geliyordu. I-huai'yın iki selefiyle didişip duran Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Le yeni dönemi iyi okuyabilmiş ve elçi gönderip I-huai'ya barış önermişti. Devletin içindeki dengeleri çok iyi tahlil eden I-huai 329'da oldukça faal olan kardeşi Shih-i-chien (Chao-ch'eng)'i¹⁶², Hsiang-kuo'ya¹⁶³ gönderdi. Beş binden fazla âile de ona eşlik etti¹⁶⁴. Bu hadise eski darbecilere karşı tertip edilen kapsamlı bir sürgün olmalıdır.

¹⁵⁴ Sarı ırmağın doğuda güneye doğru kıvrılan dirseğinin doğusundaydı.

¹⁵⁵ Wei Shu, s. 10.

¹⁵⁶ Daha sonra başa geçecek olan bu hükümdarın biyografisi için bkz. Chin Shu, s. 2761-2778. Rusça tercümesi için bkz. Taskin, age., II, s. 95-148.

¹⁵⁷ Bugünkü He-bei'yin kuzeybatı kısmındaki Huai-lai ili yakınlarındaydı.

¹⁵⁸ 329 yılında T'o-pa tahtına çıkacaktır.

¹⁵⁹ Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian, II, s. 120.

¹⁶⁰ Bugünkü Shan Xi'deki Wen Shui ilçesinin kuzeydoğusundaki Wu Ling kasabasıdır.

¹⁶¹ Wei Shu, s. 10.

¹⁶² 338 yılında Tabgaç tahtına çıkacaktır.

¹⁶³ Shih-le'nin başkenti olan burası şimdiki He-bei'yin güneydoğu kısmında Xing-tai'da idi.

¹⁶⁴ Wei Shu, s. 11.

Turkish Studies

Çinlilerin ve Tabgaçların iç hesaplaşmalarla uğraştığı bir dönemde iyice sivrilen Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Le, 330'da kendisini hükümdar ilân etti ve kendisine "Büyük Chao Hükümdarı" unvanı verdi¹⁶⁵. Bu dönem birçok iktidar değişikliklerine sahne oldu. 333'te Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Le öldü. Oğlu Ta-ya tahtı ele geçirdi. Aynı yıl Hsien-pei'lerin reisi Mu-jung Hui öldü. Oğlu Mu-jung Yüan-chen yerine geçti. Ertesi yıl (334) Shih Hu, Ta-ya'yı tasfiye etti ve Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı oldu. Yine 334'de Tibetli (Ti) Ta Ch'eng Devleti Hükümdarı Li Hsiung öldü. Ağabeyinin oğlu Li Pan tahta çıktı. Li Hsiung'un oğlu Li Ch'i, Li Pan'ı öldürdü ve kendisi tahta çıktı¹⁶⁶.

He-na'nın İkinci Kez Tahta Çıkışı (336-338)

Tabgaç Hükümdarı I-huai, bakanlık görevinin gereklerini yerine getirmemesi sebebiyle He-lan kabilesi reisi Ai-t'ou'yu öldürdü (335). Ai-t'ou, I-huai'yı iktidara taşıyanlardandı ve siyasette çok faal idi. I-huai tekrar kabilelerin elinde oyuncak olmamak için onu öldürmüş olmalıydı. Bu idamdan sonra Tabgaç ülkesindeki kabileler sıranın kendilerine geleceğini bildiklerinden isyan ettiler. Daha önce 329 yılında tahttan çekilmiş Hükümdar He-na fırsatı iyi değerlendirdi. Yü-wen kabilesinden dönüp geldi ve kabilelerin desteğini arkasına alarak 336 yılında tekrar Tabgaç tahtına çıktı. I-huai ise tahttan çekildi ve Yeh'e yani Hou Chao topraklarına yerleşti¹⁶⁷. Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Hu ona bir ev, cariyeler, kadın köleler ve diğer çeşitli hediyeler verdi¹⁶⁸. Yine Doğu Türkistan sahasındaki Kuça, Karaşar, Hoten gibi devletler Tabgaçlara isyan edip Çinli Ch'ien Liang Devleti Hükümdarı Chang Chün'e elçi gönderip hediyeler sundular¹⁶⁹. Tabgaç Tai Devleti içindeki iktidar mücadelesi henüz son bulmamıştı ve kimsenin yeri sağlam değildi. 338 yılında Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Hu, generali Li Mu'nun komuta ettiği beş bin atlıyı sabık Hükümdar I-huai'yı Tanning'e getirmek ve tekrar tahtta çıkarmak üzere gönderdi. Bu arada türlü kabilelere mensup altı binden fazla kişi Tabgaç Hükümdarı He-na'ya karşı isyan çıkarınca He-na tahttan çekilip Mu-jung kabilesine yerleşti. Bunun üzerine Hükümdar I-huai 338'de tekrar tahta çıksa da bir yıl sonra öldü¹⁷⁰.

Shih-i-chien Devri (338-376)

329 yılında darbeye devrilen Yü-lü'nün ikinci oğlu olan Shih-i-chien (unvanı Chao-ch'eng) 338 yılında (chien-kuo hâkimiyet devresinin ilk yılı) 11. ayda Fan-chih'in kuzeyinde 19 yaşındayken Tabgaç tahtına geçti¹⁷¹. Babasının uğradığı darbeye şahit olan Shih-i-chien, ağabeyi I-huai iktidardayken devlet idâresini iyi öğrenmiş ve çalkantılı ve kabileler arası denge siyasetlerinin birbirine geçtiği devreyi iyi tahlil etmişti. Karizmatik bir kişilik olan Shih-i-chien için kaynaklarda sunulan tasvir de bunun göstergesidir: "Doğduğunda olağanüstü ve muhteşemdi. Engin cömertliğinin hududu yoktu. Neşelendiğinde veya kızdıığında şemalinin rengi değişmezdi. Boyu 8 ch'ih (yaklaşık 2 metre) uzunluğundaydı. Devasa ölçüleriyle ejderhayı andırıyordu. Saçlarını toplayıp başının üstüne dikerdi. Saçlarını saldıığında ise göğsünden aşağı yattığı divana kadar sarkardı"¹⁷².

Tabgaç Hükümdarı I-huai ölüm döşeğindeyken şu arzusunu buyurmuştu: "Shih-i-chien mutlaka tahta çıkarılsın. Ülke huzura ancak böyle kavuşabilir". I-huai'yın entrikalarla dolu

¹⁶⁵ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 123.

¹⁶⁶ *Wei Shu*, s. 11.

¹⁶⁷ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 129.

¹⁶⁸ *Wei Shu*, s. 11.

¹⁶⁹ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 129.

¹⁷⁰ *Wei Shu*, s. 11.

¹⁷¹ *Wei Shu*, s. 12.

¹⁷² *Wei Shu*, s. 11.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

saltanatından sonra Shih-i-chien'in kardeşi Ku, bizzatihî Yeh'e gitti ve onu karşılayıp saygıyla eğildi. Hükümdar ile birleşip döndü¹⁷³. Çekişmelerden yorgun düşen Tabgaç Tai Devleti'nin bir taht kavgası daha yaşamaya tahammülü yoktu, böyle bir girişim Tabgaç iktidarlarını kabilelerin elinde oyuncak hâline getirirdi.

Shih-i-chien'in iktidara geldiği yıl dışarıda da vaziyet karışıkta. Li Hsiung'un amcaoğlu Li Shou, Li Ch'i'yi öldürüp Tibetli (Ti) Ta Ch'eng Devleti tahtını ele geçirdi ve hanedanına "Han" ("Çinli") unvanı verdi¹⁷⁴.

Genç ve cevval Shih-i-chien tahtta çıkışının ertesi yılı ilkbaharda devlet teşkilâtını yenilemeye başladı ve hâkimiyet altındaki halkı idarî birimlere böldü. Kabileleri sindirdi ve devletini güçlendirdi. Bu sayede doğuda Hui-mo'dan¹⁷⁵ batıda P'o-lo-na'ya (Fergana) kadar herkes Tabgaçlara tâbi oldu. Bu arada yenilenen devlete Lei-yüan- ch'uan'in¹⁷⁶ başkent yapılması için 339 yılının yazında 5. ayda, hükümdarlık meclisi ve kabile reisleri Ts'an-he-pei'deki mecliste toplandı iseler de teklif kabul görmedi ve hükümdarın anasının teklifi kabul edilerek Tabgaç başkenti 340 yılının ilkbaharında Yün-chung'daki Sheng-le sarayına taşındı. Ertesi yıl ise buranın 8 li güneyine yeni bir Sheng-le şehri inşa edildi¹⁷⁷.

341 yılının kışında 11. ayda, Hunların başındaki Liu Hu, Tabgaç ülkesinin batı sınırına saldırdı. Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien derhal karşılık verdi ve onu büyük bir yenilgiye uğrattı. Tek başına kalıp kaçan Liu Hu ölünce yerine geçen oğlu Liu Wu-huan tahta çıktı ve gelip Tabgaçlara tâbi oldu ve sadakatini gösterdi. Bunun üzerine Tabgaç Hükümdarı kızını ona eş olarak verdi¹⁷⁸. 12. ay, Hsien-pei'lerin Mu-jung kabilesi reisi Yüan-chen elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. Keza âilesinden de bir kız sundu. Tabgaç Tai Devleti şimdi dış siyasette barışı esas alarak büyüme metodunu benimsemiş gibi görünüyordu. Ancak seleflerinin sonunu iyi bilen Shih-i-chien bozkırda tek geçerli barışın güçlü bir orduya sâhip olmaktan geçeceğini biliyordu. Bu yüzden 342 yılının 5. ayında gelenekte olduğu gibi Shih-i-chien Ts'an-he-pei'ye geldi ve ardından sonbaharda 7. ayın 7. günü tüm kabilelerin bir araya geldiği devlet meclisi (toy) toplandı. Toy yerinde sunak inşa edildi. Ordunun durumu ve yapılması gerekenler ("gücün kullanılışı, atlıının sürüşü ve okun veya mızrağın fırlatılışı") konuşuldu. Böylece bu meclis âdet hâline geldi. Tabgaç Hükümdarı 8. ay, Yün-chung'a geri döndü¹⁷⁹.

Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien'in orduyu da derleyip toparlaması etkisini göstermiş olacak ki daha evvel devletin başına bela olan kim varsa vergisini verip tâbi olma yolunu seçti. 343 yılı sonbaharının 8. ayında, Mu-Jung kabilesi reisi Yüen-chen elçi gönderip kızını Tabgaç Hükümdarı'na sunmayı teklif etti. Bu arada Hou Chao ordusu Hsien-pei'lerin Hu-ku-t'i kabilesine saldırıp otuz binden fazla adam öldürmüştü¹⁸⁰. Bunu muhtemelen Tabgaç hükümdarı yaptırmıştı. Kabileler hizaya geliyor gibiydiler. Aynı yıl Tibetli (Ti) Ta Ch'eng Devleti Hükümdarı Li Shou öldü. Oğlu Li Shih tahtı ele geçirdi. Elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. 344'te, ilkbahar 2. ayda Ch'ang-sun-chih adlı bey, Mu-Jung Yüan-chen'in kızını hatun olarak sınırdaki karşılamak üzere

¹⁷³ Wei Shu, s. 349 vd.

¹⁷⁴ Yukarıda belirtildiği gibi Li T'e tarafından 303 yılında Ch'eng Han ("Ch'eng Çin") olarak Çin usulünde kurulan devlette onun halefi Li Hsiung (303-334) tarafından "millî" bir siyaset izlenmiş ve devletin adındaki "Han" yani "Çinli" ifadesi çıkarılmış ve 306'da Ta Ch'eng (Büyük Ch'eng) adı verilmişti. 338 yılında devleti tekrar Çinileştirme çabaları göze çarpmaktadır. Böylece devrin Çinli olmayan tüm devletlerinde görülen millîci ve Çinci taraflar arasındaki mücadele Ta Ch'eng Devleti için de geçerli olmuştur.

¹⁷⁵ Bugünkü Liao-ning bölgesindeki Feng şehrinin doğusunda yer alan Hui ırmağı havzasında yaşamış olan bir halktı. Tz'u Yüan, s. 1889.

¹⁷⁶ Sang-kan ve Huang-shui ırmaklarının birleştiği yerdir (Holmgren, *age.*, s. 89, not.88).

¹⁷⁷ Wei Shu, s. 12.

¹⁷⁸ Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian, II, s. 135.

¹⁷⁹ Wei Shu, s. 12.

¹⁸⁰ Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian, II, s. 137.

Turkish Studies

Tabgaç sarayı tarafından gönderildi. Yazın 6. ayda, hatun He-lung'dan¹⁸¹ geldi. Sonbahar 7. ayda Mu-Jung Yüan-chen elçi gönderip çeyizini sundu ve evlilik kurmak istedi. Hükümdar bunu uygun buldu. 9. ayda sabık Tabgaç Hükümdarı I-huai'yın kızı ona eş olarak verildi. Böylece karşılıklı evlilikler yoluyla barış sağlanmış oldu. 345'de Mu-jung Yüan-chen elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu¹⁸². Yine 346'da, Chieh-Hunların Hou Chao Hükümdarı Shih Hu ve 347'de Çinli Ch'ien Liang Devleti Hükümdarı Chang Chung-hua elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu¹⁸³.

Tabgaç Tai Devleti etrafında Tabgaçların hoşuna gitmeyen bazı iktidar değişiklikleri de olmuştu. 345'te Ch'ien Liang Beyi Chang Chün kendi başına "Liang Hükümdarı" unvanı tesis etmiş¹⁸⁴ ve Doğu Türkistan'daki Karaşar üzerine ordu göndermişti¹⁸⁵. 348'de Mu-jung Yüan-chen ölünce oğlu Mu-jung Chün Hsien-pei'lerin Ch'ien Yen Devleti (337-370) tahtına çıkmıştı. Bunun üzerine Tabgaç Hükümdarı 349'da batı seferine çıktı ve Sarı ırmağa kadar ilerleyerek gözdağı verdi¹⁸⁶.

Aynı yıl (349) Tabgaçların başını oldukça ağrıttacak bir bela peyda oldu. Chieh-Hunların Hou Chao Devleti Hükümdarı Shih Hu ölmüş ve oğlu Shih Shih tahta çıkmıştı. Shih Shih'in ağabeyi Shih Tsun ise Shih Shih'i öldürüp tahta kendisi çıkmıştı. Bu kez Shih Ts'un'un ağabeyi Shih Chien, Shih Tsun'u öldürüp tahtı ele geçirmişti. Kardeşlerin taht için birbirini boğazladığı Hou Chao Devleti'nde hanedandan olmayan bir demir yumruk, Wei-chün halkından Jan Min, Shih Chien'i öldürüp 350 yılında iktidarı ele geçirdi¹⁸⁷ ve kurduğu devlete "Wei" adını verdi¹⁸⁸. Hiçbir sınır tanımayan ve tam bir halk adamı gibi hareket eden bu kişi Tabgaç Tai Devleti'nin sonunu getirebilirdi. 351 yılında toplanan Tabgaç meclisinde hükümdar şöyle dedi: "Shih Hu yenilip yok oldu. Ahlâksız Jan Min bela olup çıktı. Orta bölge (yani Çin) karmaşaya düştü. Yardım edip kurtaran olmadı. Bizatihî benim komuta edeceğim altı ordu kuracağım. Dört denizde sükûneti hâkim kılacağım". Böylece büyük zamana hazırlanmak için kabilelere emretti. Kabile reislerinin her biri komuta altına alındı. Reisler hoşnutsuzca şöyle dediler: "Bugün orta bölge büyük bir düzensizlik içindedir. Elbette ki girip ele geçirilmelidir. Eğer tiranlığın güçlendiği ve kalkışa geçtiği duyulursa bir harekâta girişerek sükûneti sağlamak mümkün değildir. Eğer birileri alıkonularak temin ediliyorsa yıllar birikip geçip gittiğinde saâdetin faydaları daimî olmayabilir. Yitirilip çökenler düzensizliği ortaya çıkabilir". Hükümdar bunun üzerine durdu¹⁸⁹. Tabgaç Hükümdarı kabile reislerine söz geçirememişti. Kabile reisleri düzenli Tabgaç ordusunun birer ferdi olmak istemiyorlardı, ifadelerinde açıkça Tabgaç Hükümdarını uğrayacakları kayıplar neticesinde devlet içerisinde anarşi çıkarmakla tehdit etmişlerdi.

Hou Chao Devleti'nde Jan Min tiranlığının önüne geçilmeyince onu misâl alan başkaları da ortaya çıktı. 351 yılında Tibetlilerin (Ti) reisi Fu Chien¹⁹⁰ kendisine hükümdar unvanı verdi ve hanedanına Ta Ch'in adını koydu¹⁹¹. Ancak nihayetinde 352 yılında, Hsien-pei'lerin Ch'ien Yen

¹⁸¹ Bugünkü Liao-ning bölgesindeki Chao-yang şehrinin yakınlarındaydı.

¹⁸² **Wei Shu**, s. 12.

¹⁸³ **Wei Shu**, s. 13.

¹⁸⁴ Chang Chün, zamanında Chin Hükümdarı Min (313-316) tarafından Liang Valisi olarak atanmıştı. Chang Chün, 324-346 yılları arasında Ch'ien Liang Beyi olmuştu.

¹⁸⁵ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 139.

¹⁸⁶ **Wei Shu**, s. 13.

¹⁸⁷ Holmgren, *age.*, s. 90, not.98.

¹⁸⁸ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 144.

¹⁸⁹ **Wei Shu**, s. 13.

¹⁹⁰ Fu Chien, Ch'ien (Önceki) Ch'in Devleti'nin (351-394) kurucusudur. Bu devlet Shaan-xi'nin güneyi ve Kansu'nun güneydoğusunda kurulmuştu. Bu devirdeki Tibet menşeli Ti ve Ch'iang kavimlerinin faaliyetleri ve yayıldıkları sahalar için bkz. Sema Orsoy, **Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri**, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

¹⁹¹ **Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, s. 145.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Devleti'nin Hükümdarı Mu-jung Chün, Jan Min'i ortadan kaldırdı. Bu hareketiyle Ch'ien Yen Devleti'nin yeni hükümdarı Tabgaçların yanında olduğunu gösterdi ve 353 yılında, Hükümdar Mu-jung Chün elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. Bu yıl, Çinli Ch'ien Liang Devleti Hükümdarı Chang Chung-hua öldü. Oğlu Chang Yao-ling tahta geçti. Chang Chung-hua'nın babasının odalık hanımından olan ağabeyi Chang Tso, Chang Yao-ling'i öldürdü, tahta çıktı ve kendisine "Liang Kung'u (Dükü)" unvanı verdi. 354 yılında, Tabgaç sarayı Hsien-pei'lerin Ch'ien Yen Devleti Hükümdarı Mu-jung Chün'e elçi gönderdi. Ch'ien Liang Devleti Hükümdarı Chang Tso kendisine "Liang Hükümdarı" unvanı aldı. Devlet daireleri kurdu ve elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. Bu yıl (355), Tibetli (Ti) Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien öldü. Oğlu Fu Shen tahtı ele geçirdi. Aynı yıl, Tibetli Ch'iang¹⁹² reisi Yao Hsiang kendisine "başkomutan" ve "Büyük Ch'an Yü (Tanhu)" unvanı verdi. Chang Kuan ve Sung Hun, Chang Tso'yu öldürdü. Chang Chung-hua'nın küçük oğlu Chang Hsüan-ching'i tahta çıkardılar. Ona "Liang Hükümdarı" unvanı verildi¹⁹³.

Bu gelişmeler Tabgaçlar için hiç de iç açıcı değildi. Üstelik 356 yılında, ilkbaharın ilk ayında, Hunların başındaki Liu Wu-huan ölünce yerine geçen kardeşi Liu E-t'ou Tabgaç Hükümdarına karşı isyan çıkarmak için gizlice plan yapıyordu. Artık harekete geçme zamanının geldiğini gören Tabgaç hükümdarı aynı yılın 2. ayında batı seferine çıktı ve Sarı Irmak önlerine geldi ve Liu E-t'ou'ya elçi gönderip kendisine biat etmesini emretti. Tabgaç Hükümdarının geri adım atmayacağını gören Liu E-t'ou boyun eğmek mecburiyetinde kaldı. Kışın, Hsien-pei'lerin Ch'ien Yen Devleti Hükümdarı Mu-jung Chün Tabgaçlara evlilik teklif etti. Tabgaç sarayı buna müsaade etti¹⁹⁴.

Tabgaç Devleti'nin etrafında hâlâ istikrarsızlıklar mevcuttu. 357'de Tibetli (Ti) Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien, Fu Sheng'ı öldürüp tahtı ele geçirdi. Tibetli Ch'iang'ların başındaki Yao Hsiang ise Fu Mei tarafından öldürüldü. 358'de Hunların başındaki Liu E-t'ou'nun idâresindeki halkın çoğu isyan etti. O da bundan korkarak doğuya kaçtı ancak Sarı ırmağın tam buz tutmaması sebebiyle ırmağı geçemedi. Sonra halkın tamamı Liu E-t'ou'nun ağabeyinin oğlu Liu Hsi-wu-ch'i'ye tâbi oldu. Önceleri, Liu E-t'ou'nun isyanı sırasında, Liu Hsi-wu-ch'i'nin ağabeyleri ve kardeşleri on iki kişi Tabgaç Hükümdarı'nın sağ ve sol mevkilerinde, sarayda yer alıyordu. Tabgaçlar bu fırsatı iyi değerlendirdi ve tamamını kendilerine tâbi olan bir grup olarak geri gönderdi. Tabgaç Hükümdarı şimdi bunlara birbirlerine karşı entrika kurduyordu, artık kardeşler birbirine düşmüştü. Liu Hsi-wu-ch'i Hun halkını ele geçirdi. Sabık reis Liu E-t'ou ise Tabgaçlara sığındı¹⁹⁵. Yine He-lai-t'ou'nun başlık ettiği Hunlardan 35 bin hane Ch'ien Yen devletine sığındı¹⁹⁶.

Batıdaki Hun meselesini şimdilik halleden Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien artık doğuya dönmeye başlamıştı. 359 yılının ilkbaharında doğuya doğru sefere çıktı ve Sang-ch'ien-ch'uan'e¹⁹⁷ kadar ilerledi, karşısına kimse çıkmamıştı. 3. ayda, Hsien-pei'lerin Ch'ien Yen Devleti Hükümdarı Mu-jung Chün elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. Yaz 4. ayda, Tabgaç Hükümdarı Yün-chung'a döndü. Hunların başındaki Liu Hsi-wu-ch'i öldü. Kardeşi Liu Wei-ch'en başa geçti. Sonbahar 8. ayda, Liu Wei-ch'en oğlunu gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. 360 yılında Ch'ien Yen Hükümdarı Mu-jung Chün öldü. Oğlu Mu-jung Wei tahta geçti. Bunun üzerine Tabgaç sarayı

¹⁹² Tibetli Ch'iang'lar Kokonor'dan Sarı ırmağın yukarı havzasına kadar uzanan topraklar ile T'ao ırmağı boyundaki topraklarda dağınık olarak yaşamaktaydılar (Otkan, *agm.*, s. 778).

¹⁹³ *Wei Shu*, s. 13-14.

¹⁹⁴ *Wei Shu*, s. 14.

¹⁹⁵ *Wei Shu*, s. 14.

¹⁹⁶ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 154.

¹⁹⁷ Galiba Sang-kan ırmağı boyunca şimdiki He-bei'ynin kuzeybatısındaki Huai-lai'ya doğru gitmişti (Holmgren, *age.*, s. 91, not.107).

Turkish Studies

elçi gönderip yas için hediyeler iletti. Artık batı ve doğu sınırlarından emin olan Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien 362 yılında güneye doğru sefer etti, Chün-tzu geçidini¹⁹⁸ geçti ve kışın 10. ayda Tai'ya kadar ilerledi. Yine karşısına kimse çıkmamıştı. Shih-i-chien'in kafasına takılan sadece Gobi çölünün güneyi ve kuzeyinde yayılan¹⁹⁹ Türk Kao-ch'e boyları idi. Gerekli hazırlıkları tamamlayan hükümdar 363 yılının kışında, 10. ayda büyük bir sefer düzenledi ve gâlip geldi. On bin insanı esir almış ve bir milyondan fazla baş at, sığır, koyun ele geçirmişti. Tabgaçlar Kao-ch'e'lerle uğraşırken içerde isyan çıkaran Mo-ke kabilesinin de icabına bakılmış ve 364 yılının kışında, 11. ayda kabilenin hemen hemen tüm sığırları, atları ve koyunları ele geçirilmişti. 365, ilkbahar ilk ayda, Hunların başındaki Liu Wei-ch'en isyana kalkışmış ve doğuya gidip Sarı ırmağı geçmişti. Tabgaç Hükümdarı sefere çıkınca Liu Wei-ch'en kaçıp uzaklaştı²⁰⁰. Bu yılın kışı 12. ayda, Tibetli (Ti) Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien elçi gönderip saraya vergi sundu²⁰¹.

367 yılının kışında, 10. ayda Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien Hunların Beyi Liu Wei-ch'en'a karşı sefere çıktı. Tabgaç ordusunun henüz tam donmamış olan Sarı ırmağı geçeceğini beklemeyen Liu Wei-ch'en kabilesiyle beraber batıya kaçtı. Tabgaçlar Liu Wei-ch'en'ın kabilesinden alınan esirler ile çok sayıda at, sığır, koyunu toplayıp geri döndüler. Hun meselesini halleden Tabgaçlar hâlâ bir tehlike olarak duran Kao-ch'e'lara karşı 370 yılının kışı 11. ayda sefere çıktılar ve büyük bir zafer elde ettiler. 371 yılının ilkbaharında ise uzun zamandır Tabgaçlara karşı saldırı planları yapan Ch'ang-sun Chin ilerleyerek Tabgaç Hükümdarı'nın tahtının bulunduğu yere yöneldi. Vefâht olan Shih (unvanı Hsien-ming) ona karşı tahtı müdafaa etmeyi başarsa da çarpışma esnasında yara aldı ve yazın 5. ayda öldü. Tabgaçlar zor durumdaydılar. Tehlike hükümdarın otağına kadar yaklaşmıştı. Bu arada sonbahar 7. ayda hükümdarın torunu T'o-pa Kuei doğunca Tabgaç Devleti'nde genel af çıkarılmıştı²⁰². Anlaşılan Tabgaç sarayı son kozlarını oynuyor ve kendini müdafaa edebilecek kim varsa istifade etmek istiyordu.

Tabgaç Tai Devleti'nde işler iyi gitmiyordu. Devletin en tepesindeki adam ölümünden kil payı kurtulmuştu. Tabgaçlar şimdi çevrelerinden destek temin etme gayretindeydiler. Bu maksatla olsa gerek 373 yılının yazı 5. ayda Tabgaç sarayı Yen Feng'ı, Tibetli (Ti) Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien'e elçi olarak gönderdi. Muhtemelen ertesi yıl Hunlara karşı yapacağı sefer için takviye istiyordu. Nihayetinde 374 yılında, Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien Hunların Beyi Liu Wei-ch'en'a karşı sefere çıkınca Liu Wei-ch'en güneye kaçtı. Liu Wei-ch'en müttefik arayışındaydı. Tibetli (Ti) Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien'den 375 yılında talep ettiği yardım, müracaat mercinin Tabgaçların sonunu getirmesi için kaçırılmayacak bir fırsattı. Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien'in 376 yılında gönderdiği ta-szu-ma unvanlı Fu-lo'nun komutasındaki iki yüz bin kişilik ordu ve Chu-t'ung, Chang-hao, Teng-ch'iang gibileri Tabgaç Tai Devleti'nin topraklarını türlü yönlerden işgal ettiler ve Tabgaç Devleti'nin güney sınırını yağmaladılar²⁰³. Yine Fu-chien, Çinli Ch'ien Liang Devleti'ni ortadan kaldırdı²⁰⁴. Kışın 11. ayda Po ve Tabgaçların Tu-ku kabileleri istilâcılara karşı koysalar da mağlup oldular. Güneydeki kabilelerin reisi Liu K'u-jen ise Yün-chung'a kaçtı. Tabgaç Devleti'nin tekrar gönderdiği K'u-jen'in komutasındaki yüz bin kişilik atlı birliklerden oluşan ordu, Shih-tzu tepelerinde²⁰⁵ savaşa girişti ancak ordu sonuç alamadı. Tabgaç Hükümdarı Shih-i-chien bu süreci iyi idâre edemiyordu, umutsuzluk içindeydi ve yanındakilerden hiçbiri de devleti kurtarabilecek yetenekte değildi. Yok

¹⁹⁸ Bugünkü İç Moğolistan'daki Horinger şehrinin yaklaşık 60 kilometre güneyindedir.

¹⁹⁹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 28-29.

²⁰⁰ *Wei Shu*, s. 14; *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 160.

²⁰¹ *Wei Shu*, s. 14-15.

²⁰² *Wei Shu*, s. 15; *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 166.

²⁰³ *Tzu Chih T'ung Chien*, s. 3277'ye göre Fu Chien'in orduları doğuda He-lung, batıda Shang komutanlığından harekete geçmiş ve Fu-lo ile güney sınırı yakınlarında buluşmuşlardır.

²⁰⁴ *Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian*, II, s. 170.

²⁰⁵ Bugünkü İç Moğolistan'daki Horinger şehri yakınlarıdır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

olma telaşına kapılan Shih-i-chien Tabgaçları topladı ve Yin dağlarının²⁰⁶ kuzeyine kaçtı. Bu hareket Tabgaç Tai Devleti'nin sona ermesi demekti (376). Bunun üzerine Kao-ch'e'daki muhtelif halkların tamamı müstakilliklerini ilân etti. Tabgaç topraklarının tamamı işgal edilip yağmalandı. Tibetli (Ti) Ch'ien Ch'in Devleti Hükümdarı Fu Chien'in ordusu biraz geri çekilmiş olsa da 377 yılının 12. ayı Yün-chung'a vardı. On iki gün geçmişti ki T'o-pa Hükümdarı Chao-ch'eng (Shih-i-chien) 57 yaşında öldü²⁰⁷. Böylece bir yıl önce nihayete eren Tabgaç Tai Devleti (314-376) devri, ihya ümitleri solarak tamamı ile kapanmış oldu. Tabgaçlar bundan sonra on yıl içinde bütün Kuzey Çin'e hâkim olup sonradan Çinlileşen Kuzey Wei Devleti (386-534)'ni kuracaklardı.

Sonuç

Çalışmamızda genel olarak ihmal edilmiş erken Tabgaç tarihi ana hatlarıyla ele alınmıştır. Türk oldukları veya en azından hâkim tabakasının Türk olduğu tespit edilen ve Hsien-pe'i'lerin bir kolu olan Tabgaçlar güneye doğru göç ettikleri 160-170 yıllarında Çin kaynaklarında yer almaya başlamışlardır. Tabgaçlar Li-wei (220-277) devrinde devlet yapılarını güçlendirmiş ve tüm komşularını tâbiliğe almışlardır. 314 yılında I-lu'nun hükümdarlığı altında bir Tai Devleti kurulmuş ve bu devlet 376 yılına kadar devam etmiştir. Bilhassa Shih-i-chien devrinde (338-376) devlet çok büyümüş ve sınırları doğuda Liao-ning'den batıda Fergana'ya kadar uzanmıştır. Tabgaçların en büyük devlet yapılanması 386 yılında kurup tüm Çine hâkim kıldıkları ve sonradan Çinlileşen Kuzey Wei Devleti'dir. Araştırmamızda bu devlete kadar olan tarihi bölgedeki tüm güçleri, güç dengelerini ve Tabgaçların içindeki kabileler arası mücadeleleri de tahlil ederek sunmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- Ch'in Hui Yao**, Zhong-hua Cong-shu Yay., Taipei 1945.
Shih Chi, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997
Han Shu, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997.
Hou Han Shu, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997.
San Kuo Shih, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997.
Chin Shu, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997.
Wei Shu, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997.
T'ai P'ing Yü Lan, Shang-wu Yay., Taipei 1997.
Ts'e Fu Yüan Kuei, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 1982.
T'ung Chih, Shang-wu Yay., Shang-hai 1935.
Wen Hsien T'ung Kao, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing 2006.
Tzu Chih T'ung Chien, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 1997
T'ung Tien, Zhong-hua Shu-ju Yay., Beijing 2002.
Tz'u Yüan, Beijing 2002.

²⁰⁶ Bugünkü İç Moğolistan'daki Wu-yüan'in kuzeybatısından yükselip Shaan-xi ve He-bei sınırı boyunca ilerleyen dağlardır.

²⁰⁷ Wei Shu, s. 16.

Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, I-IV, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006, 5. bs.

Araştırma Eserleri

BAYKUZU, T. D., **IV Yüzyılda Çin’de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

BAYKUZU, T. D., “Merkezi Çin’de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S.329)”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 12, 2004, s. 5-25.

BAZIN, L., “Un texte proto-turc du IVe siècle: le distique hiong-nou du “Tsin-chou””, **Oriens**, I, 2, 1948, s. 208–219.

BAZIN, L., “Recherches sur les parlers T’o-pa (5E siècle après J.C.)”, **T’oung Pao**, 39, 1950, s. 228-329.

BECKWITH, C. I., **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Yay., Ankara 2011.

Bei Jiang Tong Shi, Ed. Zhao Yun-tian, Zhengzhou 2001.

BOODBERG, P. A., “Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, III, 3/4, Dec., 1938, s. 223-253.

BOODBERG, P. A., “The Language of the T’o-Pa Wei”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, I, 2, Jul., 1936, s. 167-185.

CLAUSON, G., “Turk, Mongol, Tungus”, **Asia Major**, VIII, 1, 1960, s. 105-123.

DONUK, A., **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.

DUMAN, L. İ., “K İstorii Gosudarstv Toba Vey i Lyao i İh Svyazey s Kitayem”, **Uçeniye Zapiski İnstituta Vostokovedeniye**, XI, 1955, s. 3-15.

DUMAN, L. İ., “Obşçestvennyy stroy Sianbi i Toba”, **Voprosi İstorii i İstoriografii Kitaya**, Ed., L. I. Duman, Moskva 1968, s. 45 vd.

EBERHARD, W., “Toba’lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?”, **AÜ DTCTF Dergisi**, I, 2, 1942, s. 19-30.

EBERHARD, W., **Liu Yuan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri**, Ankara 1942.

EBERHARD, W., **Das Toba-Reich Nordchinas**, Leiden 1949.

EBERHARD, W., **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev., N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, 2. bs.

HERRMAN, A., **Historical and Commercial Atlas of China**, London 1935.

HOLMGREN, J., **Annals of Tai Early T’o-pa History According to the First Chapter of the Wei-shu**, Canberra 1982.

HOLMGREN, J., “The Making of An Elite: Local Politics And Social Relations in Northeastern China during The Fifth Century A.D.”, **Papers on Far Eastern History**, 30, September 1984, s. 1-79.

HONEY, D. B., “Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yüan and Shih Le”, **Journal of the American Oriental Society**, CX, 4, Oct.-Dec., 1990, s. 616-620.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

- KAFESOĞLU, İ., **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul 2005, 26. bs.
- LIGETI, L., “Le Tabghatch, un dialecte de la langue Sien-pi”, **Mongolian Studies**, Ed. Louis Ligeti, Budapest 1970, s. 265-308.
- LIM An-king, “On the etymology of T'o-Pa”, **Central Asiatic Journal**, XLIV, 1, 2000, s. 30-44.
- LUO Xin, “Lun Tuo-ba Xian-bei zhi-de-ming”, **Li-shi Yan-jiu**, 2006/6.
- Oğuz Kağan Destanı**, Neşr. W. Bang-G. R. Rahmeti, İstanbul 1936.
- ONAT A.-S. ORSOY-K. ERCİLASUN, **Han Handedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Ankara 2004.
- ORSOY, Sema, **Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri**, Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- OTKAN, Pulat, **T'o-pa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi**, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1980.
- OTKAN, P., “IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu”, **Erdem**, V/XV, 15, Eylül 1989, s. 773-790.
- ÖGEL, B., **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I-II, Ankara 1981.
- RAMSTEDT, G. J., “Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen”, **Journal de la Société finno-ougrienne**, 38, 1922, s. 1-34
- ROUX, J. P., **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalcı Yay., Çev., A. Kazancıgil-L. Arslan, İstanbul 2005.
- Selected Works of Peter A. Boodberg**, Ed. A. P. Cohen, Berkeley 1979.
- SHIRATORI, K., “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev., İ. Gökbakar, **Bellekten**, IX, 36, 1945, s. 497-504.
- TASKIN, V. S., **Materialı po Istorii Koçevih Narodov v Kitaye III-V vv.**, I, Moskva 1989.
- TAŞAĞIL, A., **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.
- TOGAN, A. Z. V., **Umumî Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 1981, 3. bs.
- Wang Zhong-luo, **Wei-jin-nan-bei-chao**, Shang-hai 2003.
- YAO Da-li, “Tuo-ba Xian-bei bu-de-zao-qi-li-shi du “Wei Shu Shu-ji””, **Fu-dan Xue-bao**, 2005/2.
- YILDIRIM, K., **Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük**, Otopsi Yay., İstanbul 2010.
- YILDIRIM, K., **Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- YILDIRIM, K., “Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1, 2012, s. 195-214.
- YILDIRIM, K., “Çin'in Bozkırlı Kavimlerle Mücadele Siyaseti ve Stratejisi: Juan-juan'lar Misâli (Milâdî III-VI. Yüzyıl)”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 199, 2012, s. 225-250.
- ZHANG Xiao-lu, “Tuo-ba Xian-bei Zao-qi-de-quan-li-ji-cheng”, **Xi-bei-shi Da-xue-bao**, 2000/4.
- Zhong-guo Li-shi-da-shi-bian-nian**, II, Ed. Zhang Xi-kong ve diğerleri, Beijing 1997.

Zhong-guo-li-shi-di-ming-da-ci-dian, Guang-dong 1995.

Zhong-guo-li-shi-di-ming-da-ci-dian, II cilt, Beijing 2005.

Zhong-guo-li-shi-di-tu-ji, Shang-hai 1985.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012